

RECENSIES

Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam: J.M. Meulenhof, 2004) 414 p. ISBN 9029075902

Hans Max Hirschfeld was een machtig man die met zijn zuster een teruggetrokken leven leidde. Vrienden had hij niet en geruchten over vermeende homoseksuele contacten, prostitutiebezoek of een mysterieuze minnares zijn vermoedelijk terug te voeren op het feit dat weinigen zich kunnen voorstellen dat er ook op dit vlak niets te vertellen viel. Gedurende de bezetting kwam deze ambtenaar als secretaris-generaal van beide economische departementen, en daarmee als de eerst verantwoordelijke Nederlander op economisch gebied, op een positie terecht waardoor hij de vuile handen maakte die iemand maken moest. Daar hij van de achtergebleven topfunctionarissen de meest uitgesproken persoonlijkheid had, ontstond de indruk dat hij, ondanks zijn gedeeltelijk joodse afkomst, een soort supersecretaris-generaal was, bij wie alle touwtjes samen kwamen. De combinatie van de hem toegeschreven macht, zijn kleinburgerlijke leven en zijn joodse afstamming in de periode van vervolging, fascineert. Een aantal schrijvers werd erdoor geïnspireerd tot zelden van emotie gespeende bijdragen. Ook de hier te bespreken biografie van Van der Zwan zal niet de laatste aan Hirschfeld gewijde studie zijn. Nog ten minste één auteur is bezig met een boek over hem en er gaan geruchten dat ook dat niet het laatste is.

Fascinerend aan Hirschfeld, wiens intelligentie en kennis van de Nederlandse economie door iedereen wordt geprezen, is de vraag waarom hij de rol speelde die hij heeft gespeeld. Als carrièredrang hem dreef, waarom verzette hij dan tijdens de oorlog niet op tijd de bakens? Hij was realistisch genoeg om in te zien dat in 1940, nadat Frankrijk had gecapituleerd, de oorlog verloren was, maar realiseerde zich ook dat de Russische en Amerikaanse oorlogsinspanning vanaf in ieder geval 1943 de kansen deed keren. Uiteraard betekende dat, dat hij na de oorlog verantwoordelijkheid af zou moeten leggen. Waarom heeft hij dan niet, als hij de overlevingskunstenaar was die ook Van der Zwan in hem ziet, zich alsnog actiever tegen de Duitsers verzet of zelfs ontslag genomen? Hirschfeld, zo meent de oorlogshistoricus De Jong die hem veroordeelt als een dergenen die te ver met de bezetter opmarcheerde, deed dat omdat hij tot 1941 overtuigd was van een Duitse overwinning, een in de internationale historiografie niet meer als defaitistisch, maar als realistisch te boek staande opvatting. Dat verklaart evenwel niet waarom hij ook na 1941 aanbleef. Volgens De Jong was dat omdat hij overdreven waarde hechtte aan orde en gezag. Het handhaven van de orde zou zo belangrijk voor hem zijn geweest dat hij daarvoor zijn ziel aan de duivel verkocht. Fenema en de Duitse historicus Gerhard Hirschfeld (geen familie) verkondigden soort-

gelijke opvattingen. Het was Trienekens die als eerste een andere visie gaf. Deze Utrechtse historicus bestudeerde in zijn proefschrift over de voedselvoorziening als eerste een belangrijk aspect van de economie in de bezettingsjaren, en gaf daarmee een context waarin deze ambtenaar opereerde. Op grond daarvan concludeerde hij dat Hirschfeld en de formeel ondergeschikte S.L. Louwes erop uit waren de voedselvoorziening veilig te stellen. Om dat te realiseren en daarmee rampzalige hongersnoden te voorkomen, was het handhaven van een geordende samenleving noodzakelijk, zo meenden deze ambtenaren. Orde was geen preoccupatie, maar een middel om een hoger doel te bereiken. In mijn studie over de economie in deze jaren, meen ik dat Hirschfeld, als hij door het vertrek van de minister niet langer een uitvoerder is, maar een beleidsbepalende positie krijgt, grote fouten heeft gemaakt, maar uiteindelijk kom ik tot eenzelfde conclusie als Trienekens.

Het werk van Van der Zwan over Hirschfeld past in geen van beide tradities. Op eerdere geschriften over Hirschfeld, die hem blijkens de literatuurlijst (het werk is niet geannoteerd) goeddeels zijn ontgaan, gaat hij niet in. Hij debatteert niet, maar geeft een eigen visie die erop neerkomt dat Hirschfeld uit was op macht om te gebruiken voor een eenzijdig pro-Duitse politiek. In het geschil uit de jaren 'dertig tussen het nieuwe ministerie van Economische Zaken en dat van Buitenlandse Zaken over de handelspolitiek en wie het daarin voor het zeggen had, ziet hij de hand van Hirschfeld, net als in de vermeende eenzijdige handelspolitieke oriëntatie op Duitsland. Dat het nieuwe departement niet door Hirschfeld werd geleid, maar achtereenvolgens door twee krachtige ministers, Verschuur en Steenberghe, lijkt Van der Zwan goeddeels te zijn ontgaan. Het waren die ministers die in een voortdurende worsteling met Colijn het economische beleid uitstippelden. Daarbij speelde de tegenstelling tussen de enigszins protectionistische, op het binnenland gerichte consumptiegoederenindustrie uit het Zuiden en Oosten, waarnaar de katholieke ministers hun oor lieten hangen, en het vrijhandelsgezinde, op internationale en koloniale contacten gerichte bedrijfsleven in het Westen, waarnaar de oud Shell-bons Colijn luisterde. Van der Zwan geeft er geen blijk van dat hij de context waarin zijn figuren opereerden helder voor ogen heeft. In Hirschfeld ziet hij al in de jaren 'dertig veel meer dan een uitvoerend functionaris die bij de uitwerking van het beleid een zekere vrijheid genoot. Het ontgaat hem dat, als eind 1932 met de Landbouwcrisispolitiek een kernpunt van het beleid aan de orde komt, Hirschfeld en Ries adviseren de landbouw te saneren omdat deze door de Britse handelspolitiek en Duitse deviezencontrole geen markt meer heeft. De beoogde landbouwpolitiek moest volgens hen leiden tot kunstmatig overeind gehouden, overbodige productie. Dat de politiek – Colijn en de minister van EZ gezamenlijk – er niettemin toe besloten de landbouw te steunen, bepaalde ook de keus voor Duitsland waar nog enige rendabele afzet van landbouwproducten mogelijk was. Als consumenten van landbouwproducten betekenden de door Van der Zwan telkens weer als alternatief gepresenteerde Oslo-Staten niets, terwijl de Britse eilanden geen boter uit Nederland maar uit de *dominions* wensten. Niet Hirschfeld maar de politiek koos ervoor zich in belangrijke mate op Duitsland te oriënteren. Ook de pro-Brits Colijn zag in Duitsland de belangrijkste economische relatie. Aan Hirschfelds was de taak als onderhandelaar van het nieuwe ministerie de contacten met die handelspartner in verdragen vorm te geven. De technisch ingewikkelde deviezenproblemen resulteerden erin dat dit uitliep op een schier eindeloze reeks onderhandelingen. Van een eenzijdige Duitse oriëntatie is evenwel nooit sprake geweest. De handel met de Britse eilanden werd wel degelijk in de gaten gehouden, maar door de Britse handelspolitiek viel

daar weinig te bereiken, terwijl ook de harde gulden – een ander centraal punt in de economische politiek waartegen Hirschfeld zich verzette – die handel belemmerde.

Doordat er weinig onderzoek is gedaan naar Verschuur en Steenberghe en veel naar hun ambtenaar die in de oorlog zo'n grote rol speelde, is de indruk ontstaan dat deze vóór de oorlog al meer dan normale invloed uitoefende. Dat Van der Zwan Hirschfelds hand ziet achter de vermeende Duitse oriëntatie, is evenwel niet slechts een gevolg van een vaker voorkomend terugprojecteren naar de vooroorlogse periode van de positie van deze ambtenaar uit de oorlogsjaren. Van der Zwan heeft Hirschfeld ook nodig als instigator van de Duitse oriëntatie, omdat hij een agent van de Moffen zou zijn. Nergens wordt dit keihard gezegd, maar het wordt op elke pagina gesuggereerd. Achter Hirschfelds feitelijke beschrijving van de Haagse gebeurtenissen tijdens de meidagen van 1940, een stuk uit zijn *Herinneringen* waarin ik met de beste wil niets kan lezen dan een feitelijk verslag, meent Van der Zwan een diepere laag te ontdekken die duidt op een dubbelrol. Wel schrijft hij dat hij zich ervan bewust is dat dit 'hoe dan ook op interpretatie en deels op speculatie berust' (p. 176), maar dit weerhoudt hem er niet van om na een pagina's lange, zelf herschreven en van nuance ontdane versie van Hirschfelds tekst, te suggereren dat deze erop uit was de Duitsers te helpen om Nederland en zijn overheidsapparaat ongeschonden in handen te krijgen. Letterlijk schrijft hij:

Wie zich eenmaal vastbijt in de veronderstelling dat Hirschfeld in die meidagen een ander oogmerk had dan hij achteraf in zijn *Herinneringen* suggereert, is geneigd in elk detail een bevestiging daarvan te zien. Maar de aanwijzingen hiervoor in Hirschfelds tekst zijn dan ook legio (p. 181).

Al spoedig komt dan de suggestie dat de jood Hirschfeld ergens binnen het Duitse apparaat bescherming moet hebben genoten, waardoor zijn pro-Duitse politiek uit de jaren dertig en zijn houding tijdens de bezetting verklaard kan worden. Deze suggestie loopt uit op de bewering dat hij bescherming moet hebben gehad van Himmler en diens ss (p. 352) wat terug te voeren zou zijn op zijn contacten met sommige leden van de Keppler-Kreis (Himmler Kreis), waarvan Hirschfeld onder meer de Duits-Indische ondernemer Helfferich kende. In zijn memoires zou deze over Hirschfeld hebben geschreven: '*Ich selbst stellte mich bei der SS vor ihm ein*' (p. 359). Dat iedere van Nazi-sympathieën verdachte Duitser na de oorlog een jood probeerde aan te wijzen die door zijn toedoen zou zijn gered, ontgaat Van der Zwan. Verder zou een in Nederland opererende *Abwehragent* contact hebben onderhouden met zoiets sinisters als vooraanstaande katholieken, waarmee ook Hirschfeld contacten onderhield. De namen van De Quay en A.C. de Bruin worden dan genoemd. Mij lijkt het logisch dat een *Abwehragent* zijn contacten zocht in vooraanstaande kringen en ook Hirschfeld zocht deze niet bij de melkboer. Als klap op de vuurpijl komt de vermeende *Abwehr*-activiteit van de Hirschfelds vader uit de Eerste Wereldoorlog ter sprake. Van der Zwans betoog loopt dan vast in een suggestieve mix van historische feiten, *hineininterpretieren* en fictie. Zijn boek over Hirschfeld bevestigt de indruk die ik al had na lezing van zijn eerdere biografie over Goudriaan. Van der Zwans mening over zijn hoofdpersonen lag al vast voordat hij aan het onderzoek begon en het is in het resultaat terug te vinden dat de auteur zich vast heeft gebeten in zijn vooronderstellingen. Of ben ik nu te zeer geneigd in elk detail een bevestiging te zien van een indruk?

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht

Marga Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland 1890-1919*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen (Amsterdam: Aksant, 2003) 382 p. ISBN 9052601178

De Britse cultuurhistoricus Peter Burke concludeert in zijn boek *Eyewitnessing – The uses of images as historical evidence* dat historici niet het juiste gereedschap hebben om beeldmateriaal te analyseren en als bron te gebruiken. Marga Altena toont met haar proefschrift *Visuele strategieën* echter het tegendeel. In haar prachtig vormgegeven en rijkelijk geïllustreerde proefschrift toont zij aan dat foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland tussen 1890 en 1919 een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de acceptatie van vrouwen op de werkvloer.

Met de opkomst van de industrie na 1870 nam de sociale verpaupering toe maar groeide ook het aantal vrouwen dat werkzaam was in fabrieken en huisindustrie. Tegelijk met de groei van de industrie ontstond het idee dat de sociale verpaupering voor een deel te wijten was aan de afwezigheid van vrouwen in arbeidersgezinnen. Het werk door vrouwen in fabrieken werd daarom gezien als een noodzakelijk maar ongewenst verschijnsel. Deze problematiek werd uitvoerig aan de orde gesteld in tentoonstellingen, tijdschriften en onderzoekspublicaties waarbij foto's en films van fabrieksarbeidsters een belangrijke plaats innamen. De producenten van deze foto's en films: fabrikanten, arbeidsinspecteurs en activisten uit de vrouwenbeweging, zijn de drie onderzoeksgroepen waar Altena zich op richt. Van deze drie partijen heeft zij onderzocht welke belangen werden gediend en welke beeldvorming hierdoor ontstond van de fabrieksarbeidsters.

Opmerkelijk genoeg blijkt uit het onderzoek dat de belangen van de drie partijen de beeldvorming van de fabrieksarbeidsters ten goede komt. Mede omdat alle partijen gebaat zijn bij een positieve beeldvorming: de fabrikanten profiteerden van het uitblijven van een verbod op fabrieksarbeid door vrouwen, de arbeidsinspectie was succesvol in het verbeteren van de arbeidsomstandigheden van fabrieksarbeidsters en de vrouwenbeweging wist een positief beeld neer te zetten van de fabrieksarbeidsters. Dit was niet alleen gunstig voor de vrouwen, maar de beweging had ook baat bij handhaving van vrouwelijke fabrieksarbeid om op deze manier de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen uit de middenklasse tot opzichteres te bevorderen.

Meer nog dan de conclusies van Altena is het onderzoek zelf en de opzet ervan opzienbarend. Sinds enkele jaren is de aandacht voor foto's en films als bronnenmateriaal bij historisch onderzoek toegenomen. Dit in tegenstelling tot tientallen jaren geleden, toen historici voornamelijk afwijzend stonden tegenover het bestuderen of plaatsen van beeldmateriaal in boeken. Dit laatste gebeurt langzaam aan steeds vaker. Hierbij kan echter een gevaar aanwezig zijn. Er moet immers wel een verbinding zijn tussen het beschrevene in de tekst en het aanschouwelijke op de afbeelding. Deze ontbreekt echter nog dikwijls. De afbeelding wordt dan min of meer een 'plaatje bij het verhaal' terwijl dat geen recht doet aan de informatie die een foto kan bevatten. Altena daarentegen, weet op een uitstekende manier alle afbeeldingen in haar boek te verwerken in de tekst en geeft daarmee de lezer het idee zelf mee te werken aan het onderzoek.

Door eerst een afbeelding duidelijk te omschrijven laat ze zien dat er meer in een foto is te zien, dan een ongevoefde kijker er in eerste instantie uit zou halen. Hierbij komt de kunsthistorische achtergrond van Altena goed van pas. Maar deze werkwijze heeft ook te maken met de onderzoeksopzet. In het eerste hoofdstuk verwijst Altena

kort naar het werk *Foto's met gezag* van Ellen Tops. In dit werk onderzocht Tops priesterfoto's door middel van semiotische methoden. Met een isolering van foto's en het achterwege laten van begeleidende teksten, wilde Tops de waarde van fotografie als historische bron toetsen. Alhoewel dit een interessante benadering is, geeft Altena aan dat zij het beeldmateriaal in relatie tot de toenmalige culturele, politieke en sociale context wil bestuderen. Juist in dat element zit de kracht van Altena's onderzoek.

Evenals Burke in zijn werk *Eyewitnessing*, stelt Altena dat verschillende wetenschapsdisciplines nodig zijn om tot een beter inzicht te komen in de informatie die in fotomateriaal verscholen. Kunsthistorici, semiotici, literatuurwetenschappers, antropologen, onderzoekers van de visuele cultuur: allen zijn ze op hun eigen manier bezig om meer grip te krijgen op de informatie die er in beelden aanwezig zijn. Altena probeert vanuit deze disciplines bepaalde methoden te halen die bruikbaar zijn voor haar onderzoek. Hiertoe heeft ze een vijfstappenplan opgesteld waaraan elke foto is onderworpen. Allereerst beschrijft ze de elementen die op de foto te zien zijn. Vervolgens kijkt ze hoe de foto te plaatsen is in de toenmalige beeldcultuur en technische tradities. Bij de derde stap bekijkt ze de invloed die verschillende partijen kunnen uitoefenen bij de totstandkoming van het beeld om vervolgens in stap vier de informatie uit het beeld te vergelijken met de informatie uit tekstuele bronnen. Tenslotte plaatst Altena de afbeelding in een breder cultureel, politiek en sociaal kader.

Met deze methode biedt Altena een bruikbaar model dat ook voor toekomstig fotografisch onderzoek toepasbaar is. Daarmee is de studie niet alleen interessant voor historici die geïnteresseerd zijn in de sociale en economische geschiedenis, maar is het tevens een waardevolle bijdrage aan het debat over de rol van beeldmateriaal in de geschiedschrijving.

Martijn Kleppe

Erasmus Universiteit Rotterdam

Hans Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam (Hilversum: Verloren, 2003)
310 p. ISBN 9065507426

Deze Amsterdamse verzuilingsstudie (als dissertatie verdedigd bij Hans Blom) bestudeert twee plaatsen die tamelijk homogeen katholiek zijn (voor circa 95 procent): Roermond en Helmond. Het onderscheid tussen 'oprechte' katholieken (confessioneel en doorgaans klerikaal ultramontaans) en liberale katholieken staat centraal. De eersten zijn maximaal gericht op de 'Kerk', de liberale katholieken meer op de 'Wereld'. Met de laatste term bedoelt de auteur alle instituties die buiten de kerk om waren georganiseerd, zoals de diverse burgerlijke overheden, openbare scholen, de niet-confessionele arbeidersbeweging, sociaal-culturele verenigingen en de media. De twee kampen moesten na pakweg 1850 wel met elkaar in botsing komen. Enerzijds was de 'Kerk', inmiddels ultramontaans en weer van bisschoppen voorzien, bezig met een 'kerstenings-offensief' en een herziening van haar positie binnen het algemeen optredende verzuilingsproces. Anderzijds waren aan de kant van de 'Wereld' zaken als modernisering, natievorming, secularisatie, liberalisme en socialisme, de arbeidersbeweging en de pers bezig om de lokale samenleving binnen te dringen. De auteur slaagt er op een uitnemende wijze in, het hierboven genoemde cluster van processen betreffende 'Kerk'

en ‘Wereld’ in onderlinge samenhang, bezien vanuit het proces van modernisering, gestalte te geven.

Ook het vervolg hierop is overzichtelijk en helder. Voor zowel Roermond als Helmond volgen uitvoerige beschrijvingen van de context van genoemde processen. Verder spitst de geschiedschrijving zich toe op een reeks losse conflicten. Hierbij laat de auteur J.A. Paredis in Roermond en J.W. van Wel in Helmond breed en saillant voor het voetlicht treden, waardoor de verhalen meer een geheel worden en de menselijke noot wordt versterkt. Paredis (1795-1886) was de eerste bisschop van het bisdom Roermond na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Aanvankelijk werkte hij in liberaal-katholieke sfeer schier moeiteloos samen met de hogere burgerij in Roermond. Later (na 1873) zag hij zich, zowel door de radicalisering van de liberalen als onder druk van katholieken vooral van buiten zijn bisdom, gedwongen zich politiek strijdbaar ultramontaans-confessioneel op te stellen. De katholieke Jos van Wel (1881-1957) was boekhouder, journalist, drankbestrijder, winkelier en tot 1909 hoofdredacteur van een plaatselijke krant. Hij was ook politicus: voorzitter van een kiesvereniging, gemeenteraadslid, wethouder van 1915-1935 en vanaf 1936 lid van het rechts-extremistische Zwarte Front. Hij figureerde in zijn woonplaats als tegenstander van conservatieve fabrikanten, oude elites en het strakke keurslijf van de kerkelijke overheid en als voorvechter van arbeidersbelangen. Samen met zijn ambities bracht dit hem in tal van conflicten. De auteur bestempelt hem als ‘burgerlijk-confessioneel’, dit wil zeggen: ‘oprecht’ katholiek en anti-socialistisch, maar niet bereid de leiding van de clerus klakkeloos te aanvaarden.

De auteur signaleert in beide gemeenten een overgangsproces, ook wel strategie-wijziging, van een kerk die staat voor de gehele samenleving (eenheid van ‘Kerk’ en ‘Wereld’) met de daarbij horende *integrale conflicten*, naar een kerk die het bestaan van anderen erkent en probeert, bij het baas zijn in eigen kring, het eigen terrein via *grensconflicten* maximaal op te rekken. Hij formuleert dit patroon schematisch als een beweging: ‘van het geheel (het integrale conflict) via een deel (het grensconflict) naar het geheel in eigen kring (respectievelijk de verzuiling en het ultramontanisme)’. Hiermee is feitelijk al de koppeling tussen lokaal conflict en het landelijke verzuilingsproces, met toevoeging van de nodige kanttekeningen, door de auteur aangebracht.

Deze conclusie is voor wat Roermond betreft degelijk onderbouwd, maar in mijn ogen niet voor Helmond. Het onderzoek en de auteur lijken hier slachtoffers te worden van een riskante diachrone vergelijking van ook nog twee zeer van elkaar afwijkende stadjes met bovendien een staatsrechtelijk totaal verschillend verleden. Dit laatste drukte een zwaar stempel zowel op de aard van de positie van de katholieken in dat verleden als op de reactie daarop later in de lange negentiende eeuw. Zijn onderzoek naar conflicten in Helmond begint op het tijdstip, dat in oostelijk Noord-Brabant de vrijwel totale overwinning van een inmiddels klerikaal-confessionele katholieke kerk een feit was. Eerder had een katholieke beheersing van ‘het geheel’ nooit bestaan. Dit wordt ook door de schrijver gesignaleerd, maar ten onrechte terzijde geschoven.

In 1917/18 speelde in Helmond de *HB*-kwestie, waarbij de clerus trachtte te verhinderen dat de bestaande openbare driejarige school werd omgezet in een vijfjarige, om aldus de concurrentie hiervan voor de eigen nog op te richten *HB* uit te schakelen. De kwestie speelt een hoofdrol in de onderhavige studie. De auteur ziet in de negatieve uitkomst voor de kerk het opruimen van ‘de laatste sporen van de aanspraken van clerus en elite op het “algemeen belang”’, waarbij nog ‘elementen van het integrale conflict zichtbaar zijn’. Je zou de kwestie beter kunnen typeren als een in eerste instantie

integraal conflict voortvloeiend uit de arrogantie van de leiding van de kerk, die zich lokaal na een fase van emancipatie vrijwel volledig meester had kunnen maken van de samenleving. Hierbij overspeelde deze haar hand, omdat op nationaal niveau haar streven op zware weerstand stuitte. Burgemeester en Wethouders, 'echte' katholieken, konden als burgerlijke overheid nauwelijks anders dan de onredelijke eis van de clerus – geen goed middelbaar onderwijs voor andersdenkenden tenzij katholiek onderwijs – terzijde te schuiven.

De positie van Jos van Wel en zijn strijd tegen de clerus lijken meer een randverschijnsel dan symptomatisch voor de ontwikkelingen in Helmond. Hoewel als 'burgerlijk-confessioneel' niet enig in zijn soort, komt hij na het verlies van zijn wethouderschap als eenling, maar wederom niet als enige, bij een rechts-extremistische club terecht. Ofschoon hij in Helmond wethouder kon worden door zich op te werpen als belangenbehartiger van de arbeiders en zich langdurig als zodanig kon handhaven, kan hij onmogelijk als representant van een grotere groep in het verzuilingsproces gezien worden. Kortom, van de verzuiling in Noord-Brabant levert dit een onjuist beeld op.

Het doel van deze studie is het onderbelicht zijn van het verzuilingsproces in het katholieke zuiden binnen het Amsterdamse verzuilingsproject op te heffen. De auteur levert een theoretisch goed onderbouwde, helder gestructureerde en fraai geschreven verzuilingsstudie. Hierin worden de ontwikkelingen zowel in het algemeen als die in Limburg zeer inzichtelijk gemaakt. Wat Noord-Brabant betreft is de auteur minder succesvol.

Gerard Trienekens
Universiteit Utrecht

Hugo van Dam en Frida de Jong, *Geboeid door straling en strategie* (Zutphen: Walburg Pers, 2003) 144 p. ISBN 9057302322

Op 24 april 2003 vierde het Interfacultair Reactor Instituut (IRI) in Delft haar 40-jarig bestaan. Hugo van Dam en Frida de Jong beschrijven in *Geboeid door straling en strategie* op een onderhoudende wijze de ontwikkeling die het instituut in die jaren heeft doorgemaakt. Het boek opent met de meest cruciale aantekening uit de geschiedenis van het instituut. Op 24 april 1963 noteerde de operator van de reactor: 'Reactor is nu kritisch', met andere woorden, dankzij de inspanning van de vele medewerkers kon de reactor in gebruik worden genomen. Van Dam en De Jong laten duidelijk blijken dat het voor de betrokkenen een emotioneel moment was – vele jaren van intensieve voorbereidingen lagen achter de rug en een voor de fysici interessante toekomst lag open.

Het boek kent niet een chronologische, maar thematische opbouw. De auteurs besteden aandacht aan het onderzoek dat op het IRI is uitgevoerd op het terrein van de chemie en de fysica; ze gaan uitgebreid in op het wetenschapsbeleid en hebben ook oog voor het onderwijs. Naast de 'inhoudelijke' kant van het instituut wordt de lezer ingewijd in de bestuurlijke en strategische perikelen van veertig jaar stralingsonderzoek. Wie toch een chronologisch houvast wil, doet er goed aan te beginnen bij de epiloog. Daarin geven de auteurs een indeling in vier periodes die de ontwikkelingen van het IRI dekken. In de aanloopfase van 1957-1969 was de organisatie nog niet heel groot, maar het wetenschappelijk enthousiasme des te groter. Tal van ideeën en initiatieven

waarbij nationale en internationale topwetenschappers bij betrokken waren zijn in deze periode ontstaan. Het ging de natuurkundigen vooral om het verdiepen van inzichten in de werking van kernreactoren en om het gedrag van deeltjes, maar ook materiaalonderzoek werd van meet af aan uitgevoerd.

Na de aanloopfase werd de samenwerking met de industrie geïntensiveerd. De belangrijkste lijnen naar de industrie in deze periode liepen vooral via Philips. Dat kwam niet in de minste plaats doordat de bekende, toenmalige directeur van het Philips Natuurkundig Laboratorium Hendrik Casimir betrokken was bij de oprichting van het instituut. Maar ook andere, niet universitaire bedrijven en instellingen zoals Shell, ТНО, ECN, КЕМА bliezen in die periode een belangrijke partij mee in het onderzoek. Dat gaf meer dan eens spanningen, omdat de betrokken onderzoekers soms moeite hadden met het ‘dienstverlenende’ karakter van het onderzoek wat ten koste zou gaan van innovatief wetenschappelijk onderzoek. Toch was het juist in dit spanningsveld dat het IRI haar waarde bewees. Zo werd de onderzoekslijn radiochemie waarin fysica en chemie samengingen ingezet om onderzoek te doen naar milieuproblematiek.

Vanaf 1975 tot aan 1987 nam de planmatigheid en bureaucratisering binnen het instituut grote vormen aan. En daar kunnen natuurkundigen duidelijk niet tegen! De auteurs citeren met instemming de beroemd geworden woorden van Casimir waaruit die frustratie blijkt: bestuurders nemen beslissingen die van invloed zijn op het werk van onderzoekers van wie zij de titels van de artikelen niet eens kunnen begrijpen, laat staan dat ze op de hoogte zijn van de inhoud ervan. Dat het bestuur geen gemakkelijke taak had, blijkt wel uit de ingewikkelde benoemingsprocedures rondom een nieuw aan te stellen hoogleraar. Het moest gaan om een man (...) met overwicht. Toen de man, een Belgische onderzoeker, eenmaal was benoemd, haakte hij al snel af omdat ‘de Nederlandse universitaire structuur en sterke beïnvloeding hem niet konden bekoren’.

Het IRI is in haar geschiedenis door roerige periodes gegaan waarin moeilijke strategische keuzes moesten worden gemaakt. Dat onderzoek naar natuur en milieu voor het instituut belangrijk was, blijkt uit de thema’s die de onderzoekers bij de kop hebben gepakt. Maar het was vooral het maatschappelijk debat en toenemende externe druk die het instituut ertoe dwongen te reflecteren op het milieudebat. Dat debat had haar hoogtepunt in de periode eind jaren zeventig tot midden jaren tachtig. In die tijd is het terrein eenmaal bezet door demonstranten. Het laatste grote protest dateert uit 1987, kort na de ramp met de kernreactor in Tsjernobyl. Sinds de jaren negentig lijkt het instituut in rustiger vaarwater terecht te zijn gekomen. De laatste jaren hebben de onderzoekers te maken met een toenemende automatisering en standaardisering op organisatorisch vlak. Met een knipoog concluderen de auteurs dat dat een moeilijker te bestrijden bedreiging van de volksgezondheid is dan de zo meetbare straling.

De auteurs stonden op voorhand voor een niet eenvoudige opdracht, want het gaat hier om een gedenkboek – een halve eeuw IRI – waarin onvermijdelijk ook veel ‘in-crowd’ informatie staat. Sommige passages zijn daardoor voor de leek wat lastig te interpreteren. Toch heeft dat mijn leesplezier niet in de weg gestaan. Het boek biedt tal van inkijkjes in de dagelijkse gang van zaken op de werkvloer. De vele foto’s zijn onmisbare illustraties om het geheel te laten leven. Met grote regelmaat (maar helaas wat ad-hoc) worden ingewikkelde fysische verschijnselen en begrippen die in de tekst voorkomen verklaart in aparte kaders. Het gedenkboek is naar mijn mening een welkome bijdrage aan de literatuur over ‘wetenschap in actie’. Dat was ook de ambitie van

de auteurs die de vraag 'Hoe werkt wetenschap' in de inleiding centraal hebben gesteld. Een afsluitend hoofdstuk waarin op deze vraag ook in een meer abstracte zin (wat kunnen we van deze verhandeling leren in wetenschapstheoretische zin) was teruggekomen had deze insteek wat mij betreft meer kracht bijgezet. Maar ook nu biedt het de lezer een keur aan verhalen die dat debat kunnen voeden.

Kees Boersma
Amsterdam

Jan van Bavel, *Van natuurlijke naar gecontroleerde vruchtbaarheid? Geboortebeperking in Leuven (1846-1910)*. Proefschrift Universiteit Leuven (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002) 386 p. ISBN 905867228X

Historisch demografisch onderzoek heeft de afgelopen decennia een forse ontwikkeling gekend, met name doordat de overstap is gemaakt van macro- naar micro-onderzoek. Daarbij zijn methoden die op gegeneraliseerde data gebaseerd waren ingeruild voor methoden om de demografische geschiedenis van gezinnen te reconstrueren. Zeer recent zijn daar methoden bijgekomen waarmee uit reeksen individuele levensgeschiedenissen meer algemene demografische ontwikkelingen kunnen worden afgeleid.

Verrassend is dat, met het ontwikkelen van dit soort nieuwe analysetechnieken, veel op macro-waarnemingen gebaseerde theoretische assumpties over individueel demografisch gedrag zijn blijven bestaan. Nog steeds dienen de bevindingen van Hajnal uit de jaren zestig en het *European Fertility Project* van Ansley Coale uit de jaren zeventig als theoretisch vertrekpunt, en wordt bijvoorbeeld als vaststaand feit aangenomen dat de demografische transitie van de negentiende eeuw vooral het gevolg was van het verlaten van een restrictief huwelijkspatroon in combinatie met doelbewuste, actieve vormen van geboortebeperking.

Maar met het huidige instrumentarium aan methoden en technieken en de beschikbare data is het niet nodig om bij voorbaat dergelijke aannames te accepteren. Het is nu mogelijk geworden om ze daadwerkelijk op hun historische waarheid te toetsen. Het is de grote verdienste van Jan Van Bavel dat hij dat in zijn proefschrift op vernieuwende wijze heeft gedaan.

Op basis van de bevolkingsregisters 1846-1910 van de stad Leuven construeerde Van Bavel drie cohorten van personen die in respectievelijk 1830, 1850 en 1864 zijn geboren, op zestienjarige leeftijd in de registers staan opgetekend en tot hun vijftigste jaar (voor cohort 1864 tot hun zevenenveertigste jaar) in de registers en andere akten te volgen zijn.

In zijn boek staan twee onderzoeksvragen centraal. De eerste vraag heeft betrekking op de vorm en het vermeende innovatieve karakter van de doelbewuste geboortebeperking. Afstel (*stopping behaviour*, waarbij gezinnen na het realiseren van een gewenst kindertal contraceptie en abortus inzetten om de gezinsgrootte te beperken, wordt beschouwd als vernieuwend gedrag tijdens de demografische transitie. Daarentegen wordt uitstel (*spacing behaviour*, waarbij de geboorte van een volgend kind wordt uitgesteld, gezien als een vorm die meer in lijn is met traditionele methoden van gezinsplanning. Het probleem is dat beide vormen van gedrag in een analyse – en zeker in een macro-analyse – moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Van Bavel probeert

methoden te vinden waarmee dat onderscheid wel aan te brengen is. Diverse gekende modellen om de huwelijksvruchtbaarheid te meten worden daarvoor doorgerekend, geëvalueerd en, indien nodig, van verbeteringen voorzien. Zo amendeert Van Bavel het veelgebruikte Coale-Trussel model door niet alleen de leeftijd van de vrouw en het aantal reeds geboren (en in leven gebleven) kinderen te gebruiken voor het berekenen van de leeftijds specifieke huwelijksvruchtbaarheid, maar ook de huwelijksduur: vrouwen die op jonge leeftijd huwen krijgen op latere leeftijd significant minder kinderen dan vrouwen die pas op latere leeftijd huwen. Het voordeel van Van Bavel's model is dat het afstelgedrag aantoonbaar, maar tegelijkertijd ook duidelijk maakt dat een belangrijk deel van de relatief lage huwelijksvruchtbaarheidscijfers in de negentiende eeuw het gevolg moet zijn geweest van uitstelgedrag.

Om meer zicht te krijgen op het effect van uitstelgedrag, evalueert Van Bavel opnieuw een reeks bestaande modellen en ontwikkelt uiteindelijk een eigen model, de 'pariteits-specifieke analyse van de geboorte-intervallen'. In dit analysemodel wordt mede rekening gehouden met het aantal kinderen dat reeds binnen een gezin is geboren en het eventuele overlijden van een eerder kind. Dit model wettigt inderdaad de conclusie dat de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de negentiende eeuw niet alleen aan afstel-, maar met zekerheid ook aan uitstelgedrag is toe te schrijven.

Met dat gegeven als uitgangspunt wordt de tweede onderzoeksvraag gesteld. Die luidt of er sociale omstandigheden zijn aan te wijzen die gezinnen er toe hebben aanzet om voor afstel- dan wel uitstelgedrag te kiezen. Een lange reeks sociale achtergrondvariabelen is daarvoor geselecteerd en op hun effecten onderzocht. Traditionele variabelen als het beroep van de man en de geletterdheid werden in de analyse betrokken, maar ook minder voor de hand liggende als het beroep van de vrouw, het feit dat men elders was geboren (en als jongere of als volwassene naar Leuven was gekomen), en de buurt waarin men woonde. Het blijkt dat met name een 'Franse' sociale omgeving voor afstelgedrag zorg droeg. Was men zelf uit Franstalig gebied afkomstig, of woonde men in een straat waar veel Franstalige echtparen woonden, dan was de kans op *stopping behaviour* significant groter.

In zekere zin is de uitkomst van het onderzoek naar de sociale factoren van de demografische transitie teleurstellend omdat het weinig nieuwe gezichtspunten oplevert. Alleen de duidelijke aanwijzing voor het belang van het sociale netwerk op individueel demografisch gedrag is interessant. Zeer belangrijk daarentegen is dat Van Bavel overtuigend duidelijk maakt dat 'traditionele' geboortebepurende maatregelen gedurende de demografische transitie niet gebagatelliseerd moeten worden, maar in de analysemodellen moeten worden opgenomen. Het is op dit terrein dat het proefschrift zijn hoogtepunt bereikt. De voor dit doel geamendeerde en ontwikkelde analysemodellen vormen een werkelijk methodologische vernieuwing. Gehoopt mag worden dat ze in de toekomst standaard zullen worden toegepast.

Opvallend is dat Van Bavel in zijn proefschrift vrijwel geen referenties heeft opgenomen naar Nederlands micro-onderzoek naar de sociale en culturele achtergronden van de eerste demografische transitie. Dat mag een omissie lijken, maar wellicht kan eerder de conclusie luiden dat het historisch-demografisch onderzoek in Nederland nog te veel leunt op onnodige macro-assumpties en/of verouderde methodologische modellen.

Onno Boonstra
Radboud Universiteit Nijmegen

Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2003) 400 p., ISBN 9052601151

Willem Drees mag dan uitgeroepen zijn tot de grootste staatsman van de twintigste eeuw, de eretitel vader van de verzorgingsstaat komt niet hem, maar Hendrik Goeman Borgesius toe. Tenminste, dat stelt Bert Wartena in zijn biografie over deze Groninger. In het voorwoord verantwoordt Wartena de ondertitel van zijn boek: 'Het leven van H. Goeman Borgesius was een afgerond leven. De idealen die hij koesterde werden één voor één verwezenlijkt. Toch blijkt achteraf dat wat hij voorstond het fundament was voor de verzorgingsstaat van de twintigste-eeuwse jaren vijftig, zestig en daarna' (p. viii).

Met deze wetenschap wordt de lezer op pad gestuurd in de zes delen tellende, chronologisch opgebouwde biografie. In elk deel verschijnt Goeman Borgesius aan ons als een strijder voor verbetering van de sociale kwestie, zonder zich te ontpoppen tot een politieke activist die probeerde de arbeidersklasse achter zich te krijgen. Goeman Borgesius richtte zich daarentegen op de middenklasse, in het besef dat zonder de steun van deze groep nooit de nodige wetgeving tot stand zou kunnen komen om zijn ideaal te realiseren: een maatschappij waarin elke klasse gehoord werd en een volwaardige plaats innam. De sociale kwestie viel dan ook niet samen met de sociale situatie waarin de laagste klassen verkeerden, maar was 'de perceptie van de sociale situatie door de middenklasse' en daarmee ook door Goeman Borgesius zelf (p. 372). De uitbreiding van het kiesrecht, waarvoor hij zich eveneens inzette, werd door hem gezien als het sluitstuk van de arbeidersemancipatie en ondergeschikt gemaakt aan zijn pleidooi voor verlichting van de sociale noden.

Sociale bewogenheid en betrokkenheid lopen aldus als een rode draad door Goeman Borgesius' leven. Aanvankelijk opereerde hij vooral als opbouwwerker en moedigde hij de laagste klassen aan bij het ontplooiën van particuliere initiatieven ter verbetering van hun situatie. Als journalist probeerde hij de middenklasse bewust te maken van de sociale misstanden. In verenigingsverband streed hij onder meer tegen drankmisbruik en voor verhoging van de kwaliteit van het onderwijs. Het duurde niet lang voordat hij tot het inzicht kwam dat het particulier initiatief tekort schoot en dat de overheid, wilde men de sociale noden kunnen verlichten, actief diende in te grijpen.

In de Tweede Kamer, waarvan hij vanaf 1877 onafgebroken tot aan zijn dood in 1917 lid was, liet hij zich kennen als een actief bestrijder van de sociale wantoestanden en strijder voor solidariteit. Zijn belangrijkste wapenfeit als parlementariër was zijn ijveren voor en lidmaatschap van de parlementaire enquêtecommissie over de sociale kwestie (1886-1887). Het doel van de enquête viel samen met Goeman Borgesius' politieke agenda: 'het aandragen van feiten [om] een draagvlak te creëren voor sociale politiek en sociale wetgeving' (p. 180). Uit de enquête zou uiteindelijk een verbetering van het Kinderwetje van Van Houten voortvloeien, evenals een arbeidsverbod voor de zondag. In de Kamer trad Goeman Borgesius al snel naar voren als de leider van de sociaal-liberale vleugel binnen de door talrijke twisten geplaagde Liberale Unie.

In 1897 werd Goeman Borgesius minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Pierson. Dit 'kabinet van de sociale rechtvaardigheid' legde de grondslagen voor de sociale wetgeving in Nederland. De Woningwet, Gezondheidswet en Leerplichtwet vormden het sluitstuk van Goeman Borgesius' levenslange strijd voor de sociale kwes-

tie en de basis van de verzorgingsstaat zoals die zich in de twintigste eeuw zou vormen. De aanname van deze wetten was zijn *finest hour*. Na zijn ministerschap keerde Goeman Borgesius als fractieleider van de Liberale Unie terug in de Tweede Kamer. In 1905 leek het erop dat hij opnieuw minister zou worden, maar hij besloot geen zitting te nemen in het door hem geformeerde kabinet, waarvoor hij Th. de Meester aanzocht als leider. In 1913 werd Goeman Borgesius voorzitter van de Tweede Kamer. Hij stierf op 18 januari 1917.

Wartena is er in geslaagd een overtuigend beeld te schetsen van Goeman Borgesius als de grondlegger en inspirator van de Nederlandse verzorgingsstaat. Ook het tweede gedeelte van de ondertitel van zijn boek (*Een halve eeuw liberale en sociale politiek*) wordt waargemaakt. Toch zit hierin ook de zwakte van het werk. Wartena besteedt ruim aandacht aan de parlementaire ontwikkelingen in de jaren zeventig en tachtig en in het bijzonder aan de parlementaire enquête van 1886-1887 (hoofdstuk 9, p. 169-206). Aan het geven van een volwaardig biografisch beeld van zijn hoofdpersoon is hij echter niet toegekomen. Hier wreekt zich het ontbreken van een inleiding waarin de auteur zijn bespiegelingen over de biografie en zijn keuzes had kunnen toelichten. Nu blijft de lezer met een aantal onbeantwoorde vragen achter. Waarom ging Goeman Borgesius in 1901 niet met de vrijzinnig-liberalen mee die zich met de radicalen verenigden in de Vrijzinnig-Democratische Bond? Wartena komt niet verder dan te wijzen op de loyaliteit van Goeman Borgesius ten opzichte van de Unie-liberalen met wie hij tenslotte tussen 1897 en 1901 een aantal belangrijke sociale wetten door het parlement had geloodst. Goeman Borgesius lijkt echter vooral, zeker gezien zijn steun voor de ‘worgwetten’ van het kabinet-Kuyper (1901-1905), fundamenteel binding te hebben gemist met de arbeidende klasse. Ook Goeman Borgesius’ opvallende internationale oriëntatie – hij was oorlogscorrespondent in Straatsburg (1870), werd geïnspireerd door buitenlandse onderzoeken op het gebied van de sociale kwestie en voelde zich betrokken bij de vredesbeweging – stipt Wartena slechts zijdelings aan. Dat geldt ook voor Goeman Borgesius’ persoonlijk leven; hier ontbreekt het de auteur echter aan bronnenmateriaal.

Hoewel niet alle vragen beantwoord worden, blijft de lezer niet achter met een onbevredigd gevoel. Wartena heeft op een overtuigende en heldere wijze over het voetlicht weten te brengen dat Hendrik Goeman Borgesius uit Schildwolde de vader van de Nederlandse verzorgingsstaat is.

H.G.J. Kaal
Vrije Universiteit Amsterdam

W.L. Korthals Altes, *Tussen cultures en kredieten: een institutionele geschiedenis van de Nederlandsch-Indische Handelsbank en Nationale Handelsbank, 1863-1964* (Amsterdam: NIBE, 2004) 574 p. ISBN 9055162078

‘De oprichting van de Nederlandsch-Indische Handelsbank op 14 juli 1863 was een uitvloeisel van de *Crédit Mobilier-gedachte*’, zo begint Korthals Altes zijn verhaal. Volgens deze gedachte was economische ontwikkeling te stimuleren door het bijeenbrengen van grote kapitalen voor kredietverlening en deelnemingen. Ongeveer honderd jaar zou de Nederlandsch-Indische Handelsbank (НИНБ) zich met dergelijke activiteiten gaan bezighouden, soms met succes, maar ook met de nodige tegenslagen.

Vele thema's en onderwerpen uit de ruim honderdjarige geschiedenis van de ННВ passeren in dit boek de revue. Zoals de soms gespannen verhouding tussen de directie in Amsterdam en de hoofdagente in Batavia. Deze kwam pregnant tot uiting tijdens het zogeheten Insulinde-debacle in 1921. De directie in Amsterdam sloeg op lichtzinnige wijze de dringende waarschuwingen van het hoofdagentschap tegen een tomeloze kredietverlening aan de Oliefabrieken Insulinde in de wind. Een dergelijke waarschuwingsbrief van de hoofdagente, G.A. Dunlop, werd in Amsterdam bijvoorbeeld in de kantlijn voorzien van de kwalificaties 'klets' en 'gedaas'. Maar de hoofdagente had gelijk: de kredieten leverden de ННВ een enorme strop op. Dunlop zou hierna veertig jaar de eerste viool spelen bij de bank. Hij zou onder meer te maken krijgen met de politieke spanningen tussen Nederland en Indonesië, waardoor de uitoefening van het bedrijf in de jaren vijftig ernstig in het gedrang kwam. Uit de krant moest de ННВ, zoals de bank inmiddels heette, in 1959 vernemen dat de Indonesische regering uiteindelijk het bedrijf had genaast. Het begin van het definitieve einde was de 'belangengemeenschap' die de Rotterdamsche Bank het jaar daarop aanging met de ННВ. Feitelijk kwam dit neer op 'opslokking'. 'De instelling die het in de jaren 1860 in Indië niet had kunnen bolwerken, nam tenslotte de bank over die daarin wel was geslaagd', zo omschrijft Korthals Altes deze ironie van de geschiedenis. Overigens zou de Rotterdamsche Bank al in 1964 alle Aziatische kantoren weer verkopen.

In dit lijvige boekwerk treft de historisch geïnteresseerde lezer veel boeiende informatie aan. Zo is het aardig om te lezen dat Dunlop in 1939 instrueerde 'afwijzend te staan tegenover de te verwachten toenemende vraag naar blanco krediet uit relatieringen die door nauwe banden met de dictatuurlanden waren verbonden.' Met enige goed wil valt dit maatschappelijk verantwoord ondernemen *avant la lettre* te noemen. Maatschappelijk minder verantwoord, naar de huidige maatstaven gemeten althans, was echter de opvatting van het agentschap in 1919 dat 'Amsterdam het beschavingspeil van het grootste deel van de Indische cliëntèle te hoog aansloeg.'

Korthals Altes toont met dit boek opnieuw aan dat hij op financieel en bancaire terrein zeer deskundig is. Daarom is het zonde dat hij zijn verhaal sterk in kroniekvorm vertelt. De vele gebeurtenissen, hoe onbelangrijk soms ook, worden vaak chronologisch behandeld. De lezer komt aan de hand van de lopende tekst precies te weten van welke datums de stukken dateren die de auteur heeft gebruikt. Korthals Altes wekt, in andere woorden, de indruk te weinig boven zijn bronnen te staan. Zijn wat dorre schrijfstijl komt de leesbaarheid ook al niet ten goede. Jammer is ook dat de hoofdfiguren in het verhaal zo weinig tot leven komen. De auteur geeft in de inleiding aan dat hij dat zelf ergens wel jammer vindt. Maar: 'Een combinatie van principiële en praktische redenen leidde ertoe dat ik daarbij selectief te werk ben gegaan.' Enige selectiviteit heeft Korthals Altes ook betracht bij het gebruik van zijn bronnen. Hij heeft geen poging ondernomen de stukken in Indonesië zelf te raadplegen. Daarom is vervolgonderzoek op deelaspecten van dit onderwerp in de toekomst waarschijnlijk nog wel mogelijk.

Deze bezwaren nemen niet weg dat lezers met interesse in koloniale of bancaire historische geschiedenis blij mogen zijn met weer een zeer informatieve detailstudie. ABN AMRO timmert in dit opzicht goed aan de weg. De afgelopen jaren heeft zij een aantal gedegen boekwerken mogelijk gemaakt, onder meer over het ontstaan van Amro en ABN, over 175 jaar ABN AMRO en over banken in bezettingstijd. In de (verre) toekomst kunnen we monografieën over de Twentsche Bank, de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Amsterdamsche Bank en de Rotterdamsche Bank verwachten.

Hopelijk is de zakelijke doch stijlvolle vormgeving voor de boeken uit deze serie dan intact gebleven.

Stefan de Boer
Rabobank Nederland
Afdeling Bedrijfshistorie

Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2003 (Amsterdam: Boom, 2004) 450 p. ISBN 9085060206

Uitgangspunt voor Hoogenbooms *Standenstrijd en zekerheid* was het bekende gegeven dat het Nederlandse stelsel van sociale verzekeringen in vergelijking met dat in andere landen pas laat tot ontwikkeling kwam, dat het ten slotte uitgroeide tot een zeer genereus stelsel ('een lange sissier en een late knal') en dat het een gemengde vorm had met verschillende arrangementen die naast elkaar bestonden.

Het antwoord op de vraag hoe dit kwam, is kernachtig geformuleerd. Er bestond volgens Hoogenboom tot in de jaren dertig van de vorige eeuw een 'oude orde' die de ontwikkeling van sociale verzekeringen zo lang mogelijk tegenhield, vervolgens aanpassingen vertraagde of afzwakte en uiteindelijk probeerde de uitvoering zo veel mogelijk in eigen hand te houden. Deze orde bestond uit adellijke geslachten die vooral in het oosten des lands ook na 1795 veel invloed behielden en uit patriciërsge-slachten uit de Hollandse en Zeeuwse steden. Zij kregen steun van twee oude middenklassen, de gezeten middenstand in de oude steden en de grote hereboeren uit Oost-Groningen en Friesland. Aan het begin van de twintigste eeuw vormden de leiders van deze groepen een netwerk met als voornaamste organisaties: de Bond van Vrije Liberalen, de Christelijk-Historische Unie, Centraal Beheer, de Centrale Werkgevers Risicobank, het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité, de Nederlandse Middenstandsbond en de Vereniging van Nederlandse Werkgevers. De 'aristocraten' beheersten niet alleen deze organisaties, maar domineerden tot 1918 ook de katholieke kamerfracties. Tegenover hen stonden de 'democraten': sociaal liberalen, katholieke democraten, socialisten en nieuwe katholieke ondernemers met name in Noord-Brabant. Na 1918 werden de 'democraten' door diverse oorzaken geleidelijk sterker. Het keerpunt was het in 1928 gesloten compromis over de uitvoering van de Ziektewet tussen de katholieke werkgevers en de vakbonden. Dit door werkgeverssecretaris L.G. Kortenhorst bedacht compromis maakte de weg vrij voor de rooms-rode samenwerking die iets meer dan tien jaar later tot stand kwam. De crisis van 1929 betekende de nekslag voor de oude orde en haar voorkeur voor vrijhandel en een passieve, niet interveniërende staat. Tijdens het regime van Colijn brak de gedachte door van de ordening die alle maatschappelijke problemen zou oplossen. In 1939 was zo een nieuwe meerderheid tot stand gekomen, maar de Tweede Wereldoorlog verhinderde de uitvoering van de ideeën.

In de periode 1880-1940 was Nederland in Hoogenbooms optiek 'een maatschappij-in-overgang'. Dat leidde tot compromissen en tot de chaotische structuur van het sociale zekerheidsstelsel in 1940. Dit nieuwe begrip vult de verzuiling als verklarende factor aan.

De zuilen waren inderdaad zeer verdeeld over de sociale politiek, maar dit feit is al enige decennia door diverse historici gesignaleerd en geanalyseerd dus niets nieuws.

Wellicht wreekt zich hier dat de auteur nauwelijks bij historici te rade is gegaan. In de literatuurlijst miste ik het vierdelige werk *Zoeken naar zekerheid* van Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen. Daarentegen is wel gebruik gemaakt van Jos van Meeuwens *Lijden aan eenheid* uit 1998, maar juist deze auteur beschreef op pregnante wijze hoe de katholieke zuil tot op het bot verdeeld was over de sociale kwestie en over de te volgen sociale politiek. P.J.M. Aalberse schrijft tijdens het Interbellum herhaaldelijk in zijn dagboek te vrezen dat de partij uit elkaar zal vallen, waarbij de rechtervleugel wel eens over zou kunnen stappen naar de NSB en de arbeiders socialist zouden worden. Hoewel Hoogenboom de katholieke partij het haar toekomstige volle pond geeft, laat hij mijns inziens ten onrechte de rol die het episcopaat speelde buiten beschouwing en dat is jammer, want binnen dit clubje van vijf heren met uiteenlopende meningen valt wellicht ook een verdeling te maken tussen aristocraten en democraten.

Op Hoogenbooms these valt nog meer af te dingen. De oude orde hield in 1940 niet op te bestaan. Een partij als de CHU bleef ook na de bevrijding bestaan en deel uitmaken van vele kabinetten. Het gedachtegoed van de Vrijheidsbond leefde voort in de VVD en een typische representant van de oude orde, D.U. Stikker, die uit een geslacht van Oost-Groningse hereboeren stamde, richtte in mei 1945 de Stichting van de Arbeid op die een hoofdrol speelde in de naoorlogse overleconomie.

Een tweede bezwaar is dat de factor economie in dit boek geen enkele rol speelt. Hoeveel sociale zekerheid kon de Nederlandse economie zich veroorloven? Een zeer opmerkelijke lacune is dat één sociale verzekering, de ziekenfondsverzekering, zonder dat dit wordt toegelicht, helemaal buiten beeld blijft. Op dit terrein speelden de in de Maatschappij Geneeskunst georganiseerde artsen een, ook internationaal gezien, opvallende rol. Vanaf 1914 richtte de Maatschappij eigen ziekenfondsen op die al spoedig in conflict kwamen met de andere ziekenfondsen. Hoe moeten we de artsen eigenlijk inpassen in het schema aristocraten-democraten? Veel artsen op het platteland waren vóór 1940 helemaal niet zo welvarend en adellijke titels kwam men in deze wereld niet veel tegen. Naast deze twee soorten ziekenfondsen waren er nog de zogenaamde directiefondsen en vanaf circa 1930 katholieke fondsen en al deze fondsen en hun koepels maakten voortdurend ruzie met elkaar. Ondanks al dit wild geraas was in 1940 ongeveer 46 procent van de bevolking aangesloten bij een ziekenfonds, een dekking die nauwelijks verschilt met de door de auteur berekende dekking van de overige sociale verzekeringen.

Binnen het bestek van deze recensie is helaas geen ruimte om in te gaan op andere positieve en negatieve kanten van dit interessante en prikkelende boek dat steunt op een breed opgezet literatuur- en archiefonderzoek en dat veel nieuwe, ten dele in de bijlagen verwerkte informatie verschaft. Als dissertatie is het zeker geslaagd te noemen en ik ben dan ook benieuwd naar toekomstige publicaties van deze onderzoeker.

Ton Kappelhof

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag

Jeroen F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2002. 277 p. Tevens online raadpleegbaar. Er verschijnt een handelseditie.

Onder mediëvisten is de laatste jaren het besef doorgedrongen dat oorkonden en andere ambtelijke bronnen, waarop een groot deel van hun studies steunt, niet alleen waardevol zijn vanwege hun inhoud, maar dat zij ook een belangrijk studieobject op zichzelf vormen. De opkomst en verspreiding van het geschreven document in brede lagen van de samenleving, het zogeheten ‘verschriftelijkingsproces’, hangt immers wezenlijk samen met belangrijke culturele, sociale, economische en politieke ontwikkelingen binnen de laatmiddeleeuwse maatschappij. Inmiddels is duidelijk dat in de dertiende eeuw in heel Europa het ambtelijke schrift binnen korte tijd wijd doordrong in de lagere regionen van bestuur, rechtspraak en handel.

Het hier te bespreken proefschrift van Jeroen Benders staat in deze nieuwe onderzoekstraditie. Het heeft als onderwerp de manier waarop in Deventer gedurende de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw het schriftgebruik opkwam en een integraal onderdeel werd van het bestuur van deze belangrijke handelsstad aan de IJssel. Het boek is overzichtelijk opgezet. Na een inleidend hoofdstuk, waarin een adequate beschrijving wordt gegeven van de stand van zaken op het onderzoeksterrein en de gekozen methode wordt uiteengezet, volgt in het tweede hoofdstuk een studie van de vroegste ontwikkeling van de verschriftelijking in Deventer in de twaalfde tot het begin van de veertiende eeuw, waarna in de hoofdstukken drie, vier en vijf de rol van het schrift aan bod komt in verschillende onderdelen – respectievelijk bestuur, rechtspraak en beheer – van het Deventer stadsbestuur in de late Middeleeuwen. Het boek eindigt met een slotbeschouwing in het zesde hoofdstuk, een samenvatting, enkele bijlagen en een uitvoerige index van personen, plaatsen en zaken.

Het zwaartepunt van de studie, en tevens het meest waardevolle gedeelte ervan, wordt gevormd door de beschrijving van de ambtelijke verschriftelijking van het stadsbestuur in de veertiende en vijftiende eeuw. Hier geeft de auteur blijk van een indrukwekkende kennis van het materiaal, ongetwijfeld het resultaat van vele uren archiefonderzoek. Die inspanning is uitgemond in een gedetailleerd overzicht van de stedelijke administratie gedurende deze periode, de manier waarop die was opgezet, en de evolutie ervan. Gedurende het tweede kwart van de veertiende eeuw ging de stedelijke overheid er toe over een groot aantal aspecten van bestuur, justitie en beheer op schrift te stellen in speciaal daartoe aangelegde codices. In de eeuw daarna werd dit systeem van registraties in snel tempo uitgebreid en verfijnd. De intensivering en professionalisering van het ambtelijke schriftwezen in de vijftiende eeuw is goed af te lezen aan de ontwikkeling van de diverse soorten registraties.

Van groot belang is dat Benders heeft kunnen achterhalen dat het ambtelijke verschriftelijkingsproces in Deventer niet alleen werd gedragen door de stadsschrijvers, die beroepshalve met de administratie waren belast, maar dat ook stadsbestuurders en burgers er daadwerkelijk aan deelnamen. Zo blijken de schepenen zelf de administratie van de onder hen te verdelen raadsambten bij te houden, en in de vijftiende eeuw zijn er voorbeelden van het gebruik van administratief schrift op lagere niveaus. Uit de cameraarsrekeningen valt op te maken dat meesterambachtslieden hun bij de stad te declareren werkzaamheden aanvankelijk bijhielden op kerfstokken, maar vanaf circa 1400 ook in schriftelijke vorm; in 1440 wordt zelfs het ‘rekenboek’ van een smid ver-

meld. Het spreekt vanzelf dat deze schrijfactiviteiten van de burgers slechts konden plaatsvinden dankzij een vorm van scholing. Waarschijnlijk heeft al rond 1300 een stadsschool bestaan, waar de jeugd uit de meer gegoede kringen werd opgeleid. Zo staan in deze studie meer opmerkelijke feiten beschreven, zoals de invoering van de stedelijke centrale boekhouding rond 1330, en de overgang van het Latijn naar het Nederlands in de stedelijke administratie rond 1360. Het moet wel gezegd dat Benders niet steeds even overtuigend is bij het geven van een verklaring van de door hem gevonden ontwikkelingen.

Bij zijn onderzoek heeft Benders ervoor gekozen om zich voornamelijk te richten op de verschillende stedelijke registraties, waarbij hij de oorkonden, waarin ook allerlei bestuurlijke en juridische zaken vastgelegd werden, relatief verwaarloost. Deze omissie kan gemakkelijk leiden tot een vertekening van het beeld, zoals bijvoorbeeld blijkt bij de behandeling van de opvallend late invoering van stadsregisters waarin de vrijwillige rechtspraak tussen burgers onderling wordt opgetekend. Deze volontaire jurisdictie vormt overal een van de belangrijkste taken van de schepenvanbanken, en in steden elders worden de uitspraken al vanaf de dertiende eeuw op schrift gesteld. In Deventer worden registers van renunciaties, dat wil zeggen overdrachten van onroerend goed, pas vanaf 1430 bijgehouden, schuldbekentenissen op die manier pas vanaf 1441. Benders signaleert dat, voorafgaand aan die registraties, dergelijke transacties voor schepenen in oorkonden werden vastgelegd (p. 125). Maar omdat hij die oorkonden verder niet bestudeert, blijft een belangrijk aspect van zowel het Deventer bestuur als van het verschriftelijkingsproces onderbelicht.

Het negeren van de oorkonden, althans het nalaten hun wording via de geëigende diplomatische methoden te onderzoeken, is met name pijnlijk in het tweede hoofdstuk, waarin het Deventer schriftwezen tot in het begin van de veertiende eeuw aan bod komt. Omdat in die eerste fase de ambtelijke schriftproductie nu eenmaal vrijwel volledig uit oorkonden bestaat, blijft dit deel van het onderzoek op een onbevredigende wijze in de lucht hangen. Wanneer de auteur het 'meer omvattend schrift- en dictaat-onderzoek' had verricht dat hij zelf een vereiste acht voor een adequate bestudering van het dertiende-eeuwse oorkondenmateriaal (p. 52 noot 244), dan had hij zeker meer kunnen zeggen over de vroegste stadia van het verschriftelijkingsproces. Al met al sluit Benders' studie toch maar zeer ten dele aan op het in het eerste hoofdstuk beschreven moderne onderzoek. Zulks blijkt trouwens ook al uit het feit dat hij aangeeft dat hij in methodologisch opzicht voortbouwt op de studies van Muller uit 1885 (!) en van Pitz uit 1959, welke laatste in Benders' eigen woorden (p. 11) sindsdien 'weinig weerklank' heeft gevonden.

Deze omissie laat onverlet dat we hier een studie hebben waarin de complexe samenhang van bestuur en schrift degelijk in kaart is gebracht voor een belangrijke stad gedurende de late Middeleeuwen, een periode die tot op heden in de literatuur sterk onderbelicht is gebleven. Of de stadsadministratie, zoals die in het derde kwart van de vijftiende eeuw was uitgekristalliseerd, inderdaad gedurende het hele *Ancien Régime* in wezen gelijk is gebleven, zoals in de inleiding misschien wat al te gemakkelijk wordt gesteld (p. 3), zou een mooi onderwerp zijn voor een vervolgonderzoek.

J.W.J. Burgers

Universiteit van Amsterdam

G. van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, 2004) 284 p. ISBN 9070641720

Het gangbare beeld van Noord-Brabant als Generaliteitsland in de vroegmoderne tijd is dat van achterstelling en uitbuiting. Desondanks kon op het Brabantse platteland een bloeiende textielnijverheid ontstaan, die na 1650 concurreerde met Hollandse steden. Over de omvang en ontwikkeling van deze textielnijverheid was tot op heden echter weinig bekend.

Het boek *Brabantse stoffen op de wereldmarkt* vult daarom een lacune. Op basis van een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal vertelt Gerard van Gurp het verhaal van twee eeuwen laken- en linnenproductie in de Meierij van Den Bosch. In de inleiding plaatst Van Gurp deze geschiedenis in het internationale debat rondom proto-industrialisering. Hij geeft een adequaat overzicht van dit debat sinds de jaren zeventig, de verschillende invullingen van het begrip proto-industrie en de kritiek die er sindsdien op het model is gekomen. Zo is uit verscheidene empirische onderzoeken gebleken dat proto-industrie lang niet overal leidde tot industrialisatie, dat demografische patronen zeer per regio varieerden en dat huisnijverheid niet noodzakelijkerwijs samenging met landbouwactiviteiten. De lezer krijgt de indruk dat Van Gurp de meeste kritiek op het model van proto-industrie deelt, maar de auteur maakt helaas niet duidelijk welke plaats in het debat hij zelf precies inneemt. Desondanks kiest hij het begrip proto-industrie als leidraad voor zijn boek, waarin hij het concept impliciet lijkt te gebruiken in de nogal brede en neutrale betekenis van 'huisnijverheid voor externe markten'.

Hoofdstuk 2 en 3 behandelen de geografische en politieke context. De Meierij, verdeeld in vier kwartieren rondom Den Bosch, omvatte onder meer de steden Helmond, Eindhoven, Oisterwijk en Oss en de dorpen Tilburg en Geldrop. Om de textielnijverheid in Den Bosch te beschermen werd in de Middeleeuwen de nijverheid op het omringende platteland verboden. Een uitzondering werd gemaakt voor de steden in de Meierij en de heerlijkheid Tilburg en Goirle. Van Gurp richt zich daarom met name op de wolnijverheid in Tilburg en de linnennijverheid in Eindhoven en Helmond. Waar de bronnen dit mogelijk maken, gaat hij ook in op andere dorpen en steden in de Meierij.

De achtergestelde positie van Noord-Brabant, eerst als vijandig en later als Generaliteitsgebied, bleek onder andere uit een zware belasting van handel met de Republiek. In de loop van de zeventiende eeuw wisten enkele plaatsen in de Meierij (onder meer Tilburg, Helmond en Oisterwijk) echter een 'concessie' te verkrijgen voor lakens en linnen. Dit hield in dat zij zonder in- en uitvoerrechten textiel mochten verhandelen met andere plaatsen in de Republiek. Een voorwaarde was dat de stoffen onbewerkt waren, dus niet geveerd of geschoren, en dat ieder stuk een herkenbaar productieteken kreeg aangehecht. Van Gurp toont aan dat er een belangenstrijd plaatsvond in de Staten-Generaal tussen productiecentra van textiel, zoals Leiden, Haarlem en Den Bosch, en handelscentra, zoals Amsterdam en Rotterdam. Het politieke overwicht van de handelssteden zorgde er uiteindelijk voor dat enkele Brabantse plattelandssteden en -dorpen hun concessie kregen. De traditionele verklaring dat de Noord-Brabantse textielcentra werden opgezet als dependances van Hollandse textielproducenten in bijvoorbeeld Leiden en Haarlem, blijkt dus niet te kloppen.

In verschillende hoofdstukken beschrijft Van Gurp vervolgens uitvoerig de producenten, handel, grondstoffen en productie van textiel. Ondanks de bronnenschaarste,

die er vaak toe leidt dat de auteur moet generaliseren op basis van een beperkt aantal 'cases', slaagt hij erin een coherente geschiedenis van de nijverheid in de Meierij te reconstrueren. Het Brabantse perspectief vormt niet alleen een aanvulling op de historische kennis, maar nuanceert ook de voorheen voornamelijk 'Hollandse' interpretatie van de Brabantse plattelandsnijverheid. Van Gulp toont bijvoorbeeld aan dat de Leidse invloed op de Tilburgse nijverheid veel minder pregnant was dan Posthumus (en vele historici na hem) heeft beweerd. In zijn analyse legt de auteur mijns inziens echter wel erg veel nadruk op de 'zelfstandigheid' van de textielproductie en -handel op het Brabantse platteland. Alhoewel deze konden bouwen op een bestaande traditie, werden zij in de loop van de zeventiende eeuw toch vooral gestimuleerd door de, door Van Gulp zelf beschreven, steun van de Hollandse handelssteden. Zonder de belangrijke afzetmarkten in Holland zou de bloei van deze industrie ondenkbaar zijn geweest. De Brabantse plattelandsgebieden konden wel lobbyen voor deze steun, maar waren uiteindelijk afhankelijk van de machtsverhoudingen tussen de Hollandse steden bij de besluitvorming in de Staten-Generaal.

In de volgende hoofdstukken analyseert Van Gulp de relatie tussen plattelandsnijverheid en landbouw, demografie en (de-)industrialisatie. Hij concludeert dat de combinatie van landbouw en textielnijverheid in de Meierij vóór de negentiende eeuw niet evident was, en dat demografische groei eerder veroorzaakt werd door de aanwezige textielnijverheid dan dat deze hiertoe zou hebben geleid. Wat betreft industrialisatie ontwaart hij een vergelijkbaar patroon als in andere proto-industriële gebieden in Europa.

Op sommige punten paste de Meierij wel, op andere punten minder, in het traditionele proto-industriële model. 'In de variëteit van Europa is dus plaats voor de situatie in de Meierij [...]' (p. 237). Deze conclusie dat het proto-industriële model lang niet overall of in zijn totaliteit opging in vroegmodern Europa stond eigenlijk – ook volgens Van Gurps eigen inleiding – al vast. Dit laat echter onverlet dat *Brabantse stoffen* een rijke en belangrijke regionale studie is, die veel nieuwe kennis en een ander perspectief biedt op de preïndustriële textielproductie in wat in de negentiende eeuw een van de grootste industriële textielcentra van Nederland zou worden.

Elise van Nederveen Meerkerk

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Brigitte Slot, *Iedereen kapitalist. De ontwikkeling van het beleggingsfonds in Nederland gedurende de 20ste eeuw*. Proefschrift Technische Universiteit Delft 2004 (Amsterdam: Aksant, 2004) 620 p. ISBN 9052601518

In de tweede helft van de jaren 1990 leek het alsof beleggen, vooral in aandelen, in brede lagen van de Nederlandse bevolking ingang zou vinden. Terwijl tot 1989 nooit meer dan acht procent van de particuliere huishoudens effecten had bezeten, steeg dit percentage snel naar een niveau van twintig en meer rondom de eeuwwisseling. Oorzaken waren onder andere een gunstig beursklimaat, lage rendementen voor andere beleggingsvormen, de beschikbaarheid van veel liquiditeit voor een generatie die het geld gemakkelijk liet rollen, en vooral een huizenhoog optimisme over de ontwikkeling van een op informatietechnologie gebaseerde 'nieuwe economie' die weinig of geen grenzen aan de groei zou kennen. Beleggen werd *fun*. In het najaar van 2000

spatte de *IT-hausse* echter uiteen op de harde werkelijkheid van een onverminderd dominante ‘oude economie’. Veel nieuwe beleggers leden grote verliezen en waren op verjaardagsfeestjes wat stiller dan voorheen. Sparen en andere ‘saaiere’ beleggingsvormen bleken ineens zo slecht nog niet.

Een studie over de geschiedenis van het beleggingsfonds in Nederland in de twintigste eeuw, geschreven door een onderzoekster die dit type instellingen van binnen uit kent, is tegen de aangegeven achtergrond zeer welkom. Van beleggingsfondsen wordt immers vóór alles verwacht, dat zij door een verstandige keuze van de beleggingen en door het spreiden van risico’s de deelnemers een veiliger rendement geven en een betere bescherming tegen verlies, dan de meeste beleggers individueel kunnen realiseren. Beleggingsfondsen zijn daarom ook vaak gezien als een goed instrument om aan het bezit van risicodragend vermogen een bredere maatschappelijke spreiding te geven. Daarnaast zijn van een brede beleggingsactiviteit bij fondsen vaak macro-economische voordelen verwacht, bijvoorbeeld voor de financiering van het bedrijfsleven. Wellicht de belangrijkste conclusie van de studie van Brigitte Slot is evenwel, dat de Nederlandse beleggingsfondsen deze verwachtingen in grote lijnen niet hebben kunnen waarmaken. De macro-economische effecten waren te verwaarlozen. Weliswaar nam tijdens de *hausse* van de jaren 1990 de deelname aan beleggingsfondsen flink toe, van een tot dan toe gebruikelijke 5 procent of minder naar 23 procent van de particuliere huishoudens. Maar beleggen in effecten bleef feitelijk voorbehouden aan een relatief kleine laag van welvarende en hoog opgeleide burgers. Een belangrijke oorzaak is volgens Slot dat particuliere beleggingen in Nederland veel minder dan – bijvoorbeeld – in de Verenigde Staten een noodzakelijke pensioenvoorziening zijn, en meer een luxe voor wie wat geld kan missen. Een andere oorzaak lijkt dat vanuit de meeste Nederlanders het beleggingsspel, óók in het kader van beleggingsfondsen, te riskant vinden. En niet ten onrechte, want qua rendement presteerden de meeste beleggingsfondsen in de afgelopen eeuw hoogstens op het niveau van de gangbare beursindices. Zij gaven geen uitzonderlijke rendementen en boden bij koersval als regel geen bescherming tegen vermogensverlies. Opvallend was ook dat een actief, op de koers ontwikkeling inspeland, fondsbeheer *grosso modo* meer kwaad dan goed deed.

Dit is echter niet alles, want Slot laat in zo’n 500 pagina’s tekst ook uitvoerig de boeiende nuances achter het aldus geschetste beeld zien. Daarbij blijkt aan de ene kant dat de financiële wereld wel kan leren van tegenslagen. Een *slump* of krach op de beurzen inspireerde vaak tot nieuwe fondsformules. Deze ruilden in grote lijnen aandelen in voor stabielere beleggingen, en de hoop op hoge rendementen voor meer zekerheid. Slot wijst ook op de verwetenschappelijking van het fondsbeheer – met name sinds de jaren 1970 – en op de rol van de computertechnologie daarbij. Aan de andere kant gaven *hausse*s steeds opnieuw ruim baan aan praktijken in een spectrum tussen al te optimistische marketing en regelrechte oplichting. Een spannend thema is verder de relatie tussen sommige beleggingsfondsen enerzijds en banken en institutionele beleggers anderzijds. Slot beschrijft en analyseert een en ander aan de hand van een losjes geconstrueerd productlevenscyclusmodel. Verklaringen worden in navolging van F. Braudel gezocht in verschillende structurele, conjuncturele en evenementiële contexten. Behalve aan economische factoren – met name de ontwikkeling van rentevoeten en koersen – wordt aan het gedrag van de individuele belegger en aan verschillende sociaal-culturele invloeden op dat gedrag aandacht besteed.

Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat de niet-economische verklaringen qua uitwerking, zowel kwantitatief als kwalitatief, nogal achterblijven bij de economische.

Vooral de behandeling van de periode tot 1980 lijdt daaronder. Met het culturele klimaat van de jaren tachtig en negentig kan Slot (geboren in 1964) duidelijk iets beter uit de voeten. Maar een bredere oriëntatie in de relevante literatuur was hoe dan ook op zijn plaats geweest. Een meer concrete omissie is dat Slot aan een opvallend nieuw verschijnsel in de jaren 1990 – het ethisch beleggen – niet meer dan incidenteel aandacht geeft. Dit neemt echter niet weg dat deze dissertatie een waardevolle bijdrage is aan de geschiedschrijving van het financiële bedrijfsleven.

Jan Peet
Nijmegen

Pim Kooij en Richard Paping (eds.), *Where the twain meet again. New results of the Dutch-Russian project on regional development*. *Historia Agriculturae* 34 (Groningen en Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut Groningen/Wageningen, 2004) 298 p. ISBN 9036720168

‘East is east and West is west/and never the twain shall meet’. Zo pessimistisch als Rudyard Kipling waren historici van de universiteiten van Groningen en Utrecht bepaald niet, toen ze in 1991 begonnen aan een ambitieus project rond vergelijkende regionale geschiedschrijving in Rusland en Nederland. De uitdaging was niet alleen om zeer verschillende onderzoeksgroepen op één lijn te krijgen, het was ook de bedoeling dat gewerkt zou worden met de ‘cohort analyse’, dat wil zeggen het volgen van geboortegeneraties in hun hele levensloop. Al even ambitieus was de doelstelling om uit te gaan van het concept ‘integrale geschiedschrijving’. Deze notie, ooit door Jan Romein opgeworpen tegen de verfoeide ‘vergruizing’, behelst dat alle terreinen van de samenleving (demografie, cultuur, economie en politiek) steeds op hun interacties onderzocht dienen te worden. De eerste, voorlopige, resultaten van het project verschenen in 1998 onder de titel *Where the twain meet*. Hierin werden demografische en economische ontwikkelingen in de Brabantse Kempen en de Groningse kleigebieden behandeld, alsook van een aantal gebieden (Yaroslavl, Tambov) in Rusland. In *Where the twain meet again* worden een aantal nieuwe regio’s toegevoegd. Helaas ontbreken in beide studies overzichtelijk kaartjes. In de nieuwe studie ligt de nadruk op het demografisch gedrag en met name op de huwelijksluiting. Ook is er veel aandacht voor variatie en ontwikkelingen in de samenstelling van huishoudens (door Trienekens en Kanitshev et al.). Tenslotte zijn er ‘uitmijters’ van Duijvendak over netwerken van regionale elites, van Van Cruyningen over sociale reproductie van boeren en van Paping over gezinsstrategieën van landarbeiders.

Het hier besproken boek is dus een vervolg en geen afronding van het project. De redacteurs zijn nog steeds heel bescheiden over hun resultaten. Toch wil ik proberen hier in kort bestek een tussenstand op te maken. Een voor de hand liggende vraag is: heeft de integrale geschiedschrijving opgeleverd wat er van verwacht werd? Op dit punt vind ik het boek ronduit teleurstellend. In de epiloog wordt niet voor niets opgeroepen om werk te maken van verwaarloosde terreinen als politiek, cultuur en religie (p. 296). De concentratie op demografie is op zich nog geen probleem, als de analyse daarvan tenminste ‘integraal’ is. Vreemd is dan ook dat in bijvoorbeeld Collenteurs artikel over regionale verschillen in de demografische transitie in Groningen de aspecten cultuur en religie niet aan bod komen. Te vaak ook wordt in het boek het demogra-

fisch gedrag van Russische boeren verklaard vanuit ‘traditie’, die maar heel langzaam plaats wilde maken voor een ‘moderne’ levenshouding. Wat die traditie dan was, en waarom die dwingend aanstuurde op een extreem vroeg huwelijk, wordt nauwelijks ingevuld. Zo wordt niet duidelijk in hoeverre de ouders de huwelijken arrangeerden en of en hoelang het jonge paar bij één van de ouders ging inwonen. Een uitzondering in dit opzicht is het artikel van Cherniakova over Karelië, waarin van ethnografisch materiaal gebruik gemaakt wordt. In het artikel van Dyatchkov en Kanitchev wordt overigens serieus gepoogd om alle maatschappelijke terreinen ‘integraal’ op elkaar te betrekken. Dit in potentie uitstekende stuk is echter vrijwel onleesbaar geworden door het dwangmatig invullen van een soort matrix met alle mogelijke dwarsverbanden.

Ook als exploratie in de historische demografie valt er op dit boek nog wel wat aan te merken. Het is met name jammer dat weinig tot geen aansluiting is gezocht bij recente theorievorming. Bijvoorbeeld de analyses van de compositie van huishoudens zouden kunnen winnen bij een gezamenlijk theoretisch uitgangspunt zoals dat onlangs is voorgesteld door Michel Verdon (*Rethinking Households: An Atomistic Perspective on European Living Arrangements*, London 1998). Ook bevat het boek unieke gegevens over miskramen, die gerelateerd worden aan de levensstandaard en de zware arbeid van boerenvrouwen. Hier zou verwezen kunnen worden naar het belangwekkende debat over de samenhang tussen fertiliteit en levensstandaard (zie onder andere P.T. Ellison, *On Fertile Ground. A Natural History of Human Reproduction*, Cambridge/London 2001).

Ik noem die gemiste aansluiting ‘jammer’ omdat ik in feite grote waardering heb voor deze onderneming. De auteurs zijn er toch maar in geslaagd formidabele obstakels gevormd door de gebrekkige Russische bevolkingsadministratie het hoofd te bieden. Eindelijk krijgen we meer zicht op wat zich oostelijk van de beroemde lijn tussen Triëst en Sint Petersburg afspeelde. Inderdaad was, zoals Hajnal voorspelde, het overheersende beeld dat van heel vroege huwelijken. De bijdragen laten echter zien dat er grote variatie bestond tussen stad en platteland en naar de aard van de horigheid. Ook vond er een duidelijke ontwikkeling plaats naar een meer west-Europees patroon. Deze resultaten en inzichten zijn van grote waarde en verdienen het ingezet te worden in lopende, internationale debatten. Dat die debatten nogal specialistisch zijn en er dus voorlopig alleen maar meer ‘vergruizing’ plaatsvindt, moet dan maar voor lief genomen worden.

Jan Kok

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Carl Denig, *Van aakschipper tot zwikker. Gids van historische beroepen* (Utrecht: Stichting Matrijs, 2004) 128 p. ISBN 9053452451

Altijd willen weten wat een hondenslager deed? Dat kan met dit boek. Twee duizend ‘oude’ beroepstermen staan alfabetisch gerangschikt, met daarachter een korte omschrijving van de beroepsactiviteiten. De bronnen waaruit de beroepsnamen afkomstig zijn, hebben betrekking op de periode circa 1780-1980. De bronnen voor de beroepsnamen zijn belastingregisters, bevolkingsregisters, adresboeken; de betekenissen komen uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en andere woordenboeken. Jammer genoeg staat bij een beroepstitel niet vermeld in welke bronnen of tijdvakken

deze voorkomt, en ook niet aan welke bron de betekenis is ontleend. Wat er staat is alleen de beroepstitel en een korte, heldere omschrijving van wat er wordt gedaan, soms in één woord (huisman = boer), maar vaker in wat meer woorden. Zo is een slichter een arbeider in een weverij die de kettingdraden van een weefsel met een lijmige pap bestrijkt om ze glad te maken. Ook staan er een aantal aardige illustraties in het boek.

De eenvoud van het boek is ook de kracht. Wie met historische beroepen werkt, weet dat het soms lastig is om te achterhalen wat voor werk de drager van een bepaalde titel deed. En met dit boek is dat makkelijk, althans voor de termen die er in staan. Afgezien van het ontbreken van een bronvermelding per titel, is dat toch wel de voorname beperking. Er zijn nog vele andere beroepstitels in het Nederlandse verleden waarvan wij de betekenis niet goed meer kennen. Eigenlijk zou het best aardig zijn de inhoud van dit boek op het web te zetten, het liefst met bronvermelding, zodat de collectie kan groeien. En toch is dit boekje op zich al bruikbaar, het is helder geschreven en tweeduizend titels is ook niet weinig.

Dan vergeet ik bijna nog te vermelden wat een hondenslager is: '1. stedelijke beambte belast met het doodslaan van onbeheerde honden; 2. kerkenknecht met de taak met een zweep honden uit de kerk te verjagen'.

Marco H.D. van Leeuwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Henk de Smaele en Jo Tollebeek (eds.), *Politieke representatie* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002) 315 p. ISBN 9058672670

Er is de laatste jaren veel aandacht voor het verschijnsel van politieke vertegenwoordiging. Terwijl enkele decennia geleden historici, filosofen en sociale wetenschappers vaak democratisering bestudeerden en een gebrek aan democratie constateerden, vragen zij zich nu af wat democratie in de loop van de tijd betekende. Daarmee is ook 'representatie' problematisch geworden, want het gaat niet langer om de vraag of er meer of minder democratie is, maar om de vraag wat representatie eigenlijk inhoudt. De tendens in veel historische literatuur is om de verschuivende bedoeling en betekenis van representatie in de loop van de tijd te bestuderen. De inspiratie voor dergelijke studies wordt vaak gezocht in de politieke filosofie, terwijl de nadruk meestal ligt op de tijd vanaf de Franse Revolutie. De Leuvense historici Tollebeek en De Smaele (de laatste is overigens sinds kort in Antwerpen werkzaam) hebben een aantal essays bijeengebracht waarvan zeker de helft zich concentreert op de vroegmoderne tijd en de late middeleeuwen. Verder zijn er enkele opstellen over politieke theorie en zijn er bijdragen vanuit de sociale geschiedenis, maar duidelijk is toch de cultuurhistorische belangstelling van veel auteurs. Het levert een breed palet aan studies op waarin de dubbelzinnigheden van de begrippen 'representatie' en 'representatief' worden uitgebuit – zoals in de nuttige en breed opgezette begripshistorische inleiding door de samenstellers al wordt uitgelegd. Terwijl Van den Berg in zijn dissertatie over de Nederlandse Kamerleden zich in de jaren tachtig afvroeg in hoeverre zij 'representatief' waren voor de Nederlandse bevolking, dus wat zij met haar gemeen hadden, zijn de auteurs van deze bundel meer geïnteresseerd in de vraag naar het 'representatieve' optreden van de vorst en de kloof tussen representanten en gerepresenteerden. De bundel concen-

treert zich op België en Nederland, maar legt telkens verbanden met de ontwikkelingen in de landen daaromheen. Er is een aantal stukken waarin al vaak vertelde geschiedenissen worden samengevat, zoals de Bataafse mythe, of de ontwikkeling van de politieke theorie met namen als Bodin, Hobbes, Locke en Rousseau. De Groningse staatsrechtshistoricus Hoogers behandelt enkele van de thema's uit zijn enkele jaren geleden verschenen proefschrift over representatie. Maar er zijn ook nieuwe onderwerpen zoals '1830 in de Belgische parlementaire geschiedenis' (Beyen) en 'de beroeps politicus' (De Smaele). Dit laatste opstel, waarin veel interessante aspecten worden aangeraakt, doet verlangen naar meer, en dat is enigszins het gevoel dat de bundel achterlaat. Hij lijkt bedoeld als introductie voor een wat breder publiek: Engelse en Franse citaten worden vertaald, er is afgezien van voetnoten (waarom toch in dit werk van professionele historici?) en er wordt een beredeneerde literatuurlijst toegevoegd aan ieder hoofdstuk. Een handboek is het echter niet, eerder een caleidoscopische inleiding tot het onderwerp. Dat heeft veel aantrekkelijks en prikkelt tot doordenken. De indeling van het boek in 'concepten', 'personages', 'historiebeelden', 'controverses' en 'posities' is aardig gevonden, geeft aanleiding tot verkenningen in allerlei richtingen en biedt ook een zekere ordening die verder gaat dan veel bundels. Maar die ordening blijft nogal los en is niet erg dwingend. Het boek maakt in ieder geval duidelijk dat vervolgonderzoek bij deze thematiek gemakkelijk een beroep kan doen op historici van zeer diverse pluimage.

Henk te Velde
Rijksuniversiteit Groningen

Bart van der Hertten, *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2004) 543 p. ISBN 9058673480

Van Der Hertten heeft een belangrijk boek geschreven over de 'revolutionaire evolutie' van transport en communicatie in België tussen 1830 en 1913. Voor het eerst wordt de materiële eenwording van België in de negentiende eeuw systematisch onderzocht. Acht hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de ontwikkeling van 'netwerken' voor post, telegrafie, telefonie, wegtransport, binnenvaart, spoorwegen, buurtspoorwegen en stedelijke tramwegen. Bovendien gebruikt de auteur veel nieuw bronnenmateriaal, waardoor ook ieder hoofdstuk afzonderlijk een belangrijke bijdrage levert aan bestaande sectorstudies.

In de inleiding constateert Van Der Hertten dat de negentiende eeuwse ontwikkeling van transport- en communicatienetwerken tot een revolutie moeten hebben geleid in economie, ruimtelijke ordening, en het leef- en werkgedrag van steeds bredere lagen van de bevolking. Deze 'maatschappelijke betekenis' van netwerkontwikkeling wordt echter niet verder onderzocht. De studie van netwerkontwikkeling zelf is echter al bijzonder interessant, ook in internationaal perspectief: aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bezat België immers de hoogste wegen-, spoorwegen-, postkantoor- en telegraafkantoordichtheid in Europa (en waarschijnlijk ter wereld). Daarnaast bezat België als transitoland belangrijke schakels in Europese netwerken.

Ieder hoofdstuk is op dezelfde manier opgebouwd. Eerst wordt een databank geconstrueerd, dan volgt een grondige discussie van de institutionele inbedding van de verschillende netwerken met speciale aandacht voor de rol van de centrale overheid.

De databank is indrukwekkend. Voor alle acht sectoren worden tijdsreeksen (1830-1913) opgesteld voor productie (dat wil zeggen prestatie, bijvoorbeeld het aantal postverzendingen, telegrammen of reizigerskilometers per jaar), toegevoegde waarde, en netwerkontwikkeling (bijvoorbeeld het aantal kilometer spoorweg of het aantal postkantoren). Sommige tijdreeksen vergen behoorlijk wat aannamen en rekenwerk, zoals de reconstructie van het aantal reizigerkilometers en tonkilometers in het weg- en spoorvervoer. De betrouwbaarheid van de reeksen, weet ook de auteur, is daarom wisselend, maar brongebruik, aannamen en methoden worden uitvoerig verantwoord. Slordig is dat grootheden en eenheden soms ontbreken.

De tijdreeksen schetsen een beeld van spectaculaire groei in alle acht sectoren. Het wegnen en haar vervoersprestatie groeiden met een factor 2-3, de prestatie van de waterwegen groeide grofweg met een factor 40 en die van de post met een factor 100. Opvallend is dat in 1913 het aantal postverzendingen nog zo'n vijf maal zo hoog was als het aantal telegrammen en telefoongesprekken bij elkaar. Op transportgebied namen de spoorwegen de hoofdrol over van het wegtransport, zowel in termen van prestatie als van toegevoegde waarde. Overigens ontbreekt een analyse van de bijdrage van transport en communicatiesectoren aan het BNP, toch een traditionele economisch-historische onderzoeksvraag.

Ook de kwalitatieve beschrijving van de verschillende netwerken is indrukwekkend. De vernieuwende beschrijvingen van de institutionele inbedding van netwerken, het overheidsbeleid, de netwerkontwikkelingen en de tariefontwikkelingen zijn gebaseerd op parlementaire discussies, wetteksten, reglementen, dienstnota's en dergelijke. Een aantal kenmerken van de Belgische infrastructuurontwikkeling komt duidelijk naar voren – wellicht kan men spreken van elementen van een 'nationaal Belgisch regime voor infrastructuurontwikkeling', in analogie met Kaijzers studies van infrastructuurontwikkeling in Zweden.

Een eerste kenmerk is verregaande overheidsbemoeiing. Belgische politici volgden het model uit de Franse tijd, waarin de landelijke overheid de verantwoordelijkheid nam voor de economische infrastructuur (in Engeland namen particulieren het voortouw). Ook de mogelijkheid om netwerkontwikkeling gedeeltelijk te delegeren aan particulieren of lagere overheden uit de Hollandse tijd werd gehandhaafd. Particulieren en lagere overheden werden met name gemobiliseerd in de experimenteerfase van nieuwe netwerken (telegrafie, telefonie) of bij de aanleg van secundaire steen-, spoor- of waterwegen. Zodra dezen het nationaal belang raakten, werden zij genaast. De centrale regie kreeg mede vorm in een Ministerie voor Openbare Werken (1837), waar ook communicatie werd ondergebracht. Overigens hadden particulieren en lagere overheden invloed op de nationale besluitvorming via adviescommissies, rondvragen en parlementaire discussies.

Een tweede kenmerk is een vroeg ontwikkeld concept van een geïntegreerd communicatie- en transportsysteem in de jaren 1830. Centraal daarin stonden twee centrale spoorwegassen (Noord-Zuid en West-Oost), waar andere infrastructuren omheen gebouwd werden. Steenwegen, secundaire spoorlijnen en buurtspoorwegen werden gezien als aanvoerlijnen. Daarnaast werden spoorwegen en stations ook de lijnen en knooppunten van post- en telegraafnetwerken. Deze geïntegreerde aanpak leidde tot een redelijk samenhangend systeem en werkte kostenbesparend.

Een derde kenmerk betreft de financiering. Infrastructuurbouw en -beheer waren vaak zelfbedruipend met behulp van kruislingse subsidiëring, waarbij winsten uit de rendabele hoofdassen en knooppunten werden gebruikt voor netwerkaanleg en beheer

in landelijke gebieden. Ook hier had de monopoliepositie van de staat een financieel voordeel; elders waren juist de lucratieve trajecten vaak in handen van particulieren. Als kruislingse subsidiëring niet toereikend was werd uitgeweken naar de staatschuld of kapitaal van lagere overheden of particulieren.

De grootste gemiste kans van dit boek is het totale gebrek aan kaartmateriaal. Kaarten hadden de verspreiding, concentraties en witte vlekken van netwerken op Belgisch grondgebied in beeld kunnen brengen. Jammer is ook dat de in de inleiding sterk aangezette Europese context niet wordt uitgewerkt in een internationale vergelijking – de auteur meent hiervoor te weinig aanknopingspunten te hebben. Een vergelijking met Zweden is echter mogelijk op basis van het werk van bovengenoemde Kaijser. Kwalijker is dat recent Nederlands werk op dit gebied genegeerd wordt. Ik denk hierbij aan het overzichtswerk en de serie dissertaties in het kader van het 200 jarig bestaan van Rijkswaterstaat, en aan de series over de geschiedenis van de techniek in Nederland in de negentiende eeuw (6 delen) en de twintigste eeuw (7 delen).

Overigens laten sommige hoofdstukken wel zien hoe internationale overwegingen een rol konden spelen bij nationale netwerkbouw, en worden incidenteel Europese ontwikkelingen geschetst. Met name de korte passages over de Internationale Telegraaf Unie (1865) en de Internationale Post Unie (1874) zijn boeiend. Volgens de auteur liepen deze organisaties vooruit op een aantal kenmerken van Europese integratie, zoals het scheppen van een Europese markt met gemeenschappelijke tarieven en toegang voor alle burgers, het aanpassen van nationale wetgeving aan internationale verdragen, en het overdragen van nationale bevoegdheden aan internationale instanties. Dit interessante punt verdient zeker verder onderzoek.

Tenslotte hoop ik dat dit boeiende werk een vervolg krijgt dat de twintigste eeuw behandelt.

Erik van der Vleuten
Technische Universiteit Eindhoven

Ad van den Oord, *Allochtonen van nu & de oorlog van toen. Marokko, de Nederlandse Antillen, Suriname en Turkije in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag en Utrecht: Sdu uitgeverij en FORUM, 2004) 113 p. ISBN 9054094206

In 2003 verzocht het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling FORUM het NIOD om een verkennend onderzoek uit te voeren naar de betrokkenheid bij de Tweede Wereldoorlog van Marokko, Turkije en de Nederlandse koloniën in de West. Een van de achterliggende redenen was dat dergelijke kennis gebruikt kan worden om minderheden meer bij de Nederlandse samenleving te betrekken.

Ik moet bekennen dat toen ik aan dit boek begon mijn verwachtingen niet erg hooggestemd waren. Wat moeten we met een hink-stapsprong van een paar Marokkanen in de Zeeuwse klei naar een handvol Surinamers in het verzet en weer terug? Wellicht dat minderhedenorganisaties daar eer mee inleggen en het enige zoden aan de integratiedijk zet, maar eerlijk gezegd leek me dat een tamelijk magere oogst en bovendien wetenschappelijk oninteressant. Mijn bange vermoedens werden echter niet waarheid. De auteur is er in geslaagd in iets meer dan 100 bladzijden een interessant vergezicht te schetsen, dat breder en leerzamer is dan je op grond van de titel zou verwachten. Naast oorlog en migratie raakt het boekje ook aan thema's als kolonialisme

en dekolonisatie, globalisering en economische interdependenties, arbeidsverhoudingen, racisme en antisemitisme. Door het zoeklicht te richten op de wereld voor, tijdens en onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog met speciale aandacht voor de rol van de belangrijkste herkomstlanden van de hedendaagse nieuwkomers, wordt de lezer als vanzelf betrokken in een complex maar ook gedeeld verleden. Door die grensoverstijgende aanpak confronteert de auteur ons met een aantal vergeten bladzijden van de wereldgeschiedenis.

Interessant zijn vooral de ogenschijnlijk kleine en onbetekenende voorvallen die een onverwacht licht werpen op de Nederlandse geschiedenis. Een kleine greep: in oktober 1945, een maand na de Japanse capitulatie, werden er Surinaamse troepen naar Java gestuurd om aldaar de nationalisten in toom te houden. Een aantal van de Creoolse Surinamers had evenwel grote moeite om tegen Javanen te vechten, onder meer omdat ze thuis in Suriname vredig met voormalige contractarbeiders uit datzelfde Java samenleefden. Een ander voorval betreft de geschiedenis van het Nederlandse legioen en van de Koninklijke Brigade Prinses Irene in 1941, bedoeld voor alle Nederlandse mannen tussen 19 en 36 jaar oud die zich buiten het bezette Nederland bevonden. Van den Oord beschrijft hoe zich in Suriname prompt maar liefst 400 vrijwilligers meldden, hoofdzakelijk Creolen. Van Boeyen, minister van Binnenlandse Zaken in ballingschap zat hier echter mee in zijn maag, omdat hij bang was dat dit probleem zou opleveren met de vrijwilligers uit Zuid-Afrika. Het boek legt niet alleen dwarsverbanden tussen uiteenlopende aspecten van de Nederlandse overzeese geschiedenis, ook bij de situatie in Marokko en Turkije staat de auteur uitgebreid stil. Zo komt de rol van Marokkaanse troepen, de Goums, bij de bevrijding van met name Italië, aan de orde. Daarnaast wijst hij op het, deels door de Franse kolonistator gestimuleerde, antisemitisme en op het feit dat Palestina reeds in de jaren dertig de gemoederen in Noord-Afrika bezighield. Er werden toen reeds fondsen geworven om de Arabieren in Palestina te steunen en de soms gespannen verhouding tussen joodse en niet-joodse Marokkanen leidde gedurende de oorlog soms tot pogromachtige toestanden.

Als contrapunt in deze prehistorie van het Palestijns-Israëliëse conflict komt in Van den Oords boek Turkije naar voren. Daar bleek de Turkse overheid niet vatbaar voor de antisemitische besmetting vanuit Duitsland en de Balkan, met als gevolg dat duizenden joden hun toevlucht zochten in het nieuwe Turkije, veelal om van daaruit door te reizen naar Palestina.

Uiteraard valt er ook wel wat op deze studie af te dingen, vooral waar het gaat om de integratie van de inzichten uit de Nederlandse migratiegeschiedenis. Dat 'de Oost' buiten beschouwing is gelaten, is op zich verdedigbaar. Daarover is immers al veel bekend, niet in het minst door deel 11 van L. de Jong. Aanvechtbaarder is het ontbreken van de belangrijkste immigrantengroepen in Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Welke overwegingen hierbij een rol hebben gespeeld, wordt niet geëxpliciteerd, maar het lijkt samen te hangen met het feit dat de nakomelingen van deze migranten nu geen zichtbare minderheid meer vormen, en daarmee geen object van beleid. Voor de migratiegeschiedenis is een dergelijke afbakening bepaald onbevredigend. Het bevestigt namelijk het dominerende idee als zou immigratie pas interessant zijn wanneer het om nieuwkomers gaat die fenotypisch dan wel cultureel afwijken en mede daardoor ook op de wat langere termijn als een probleem worden ervaren. Dat mag voor politici en beleidsmakers wellicht een legitiem argument vormen, het gaat voorbij aan de plaats en betekenis van minder buitenissige, maar getalsmatig veel belangrijke groepen immigranten die Nederland in de jaren dertig en veertig bevolkten.

Het wijdverbreide maar onjuiste beeld als zou immigratie vóór de Tweede Wereldoorlog onbetekenend zijn geweest treffen we ook bij Van den Oord aan. Zo schrijft hij op p. 57 dat er aan het begin van de oorlog nauwelijks arbeidsmigranten waren, uitgezonderd in de Limburgse mijnen en dat het verder vrijwel uitsluitend ging om joodse vluchtelingen, Duitse dienstmeisjes, Chinezen en zigeuners. Afgezien van het feit dat die dienstmeisjes net als Chinezen en zigeuners wel degelijk als arbeidsmigranten beschouwd moeten worden, gaat de auteur daarmee voorbij aan een niet onbelangrijk aantal Duitse, Belgische en Italiaanse arbeidsmigranten. Hoe het hen is vergaan in de oorlog, daarover lezen we vrijwel niets in dit boek. In hoeverre waren zij betrokken bij verzetsactiviteiten, of heulden ze juist met de bezetter, zoals een aantal Italiaanse ijsmakers en terrazzowerkers die zich bij fascistische organisaties aansloten? Welke rol speelden Duitse communisten en socialisten in de verzetsactiviteiten van hun ideologische kameraden? Allemaal vragen die op een systematisch antwoord wachten. Kortom, hoewel dit boek een aardig beeld geeft van de allochtonen van nu en de oorlog van toen, hoop ik dat er ooit nog eens een tegenhanger verschijnt over de allochtonen van toen en de oorlog van toen.

Leo Lucassen
Universiteit van Amsterdam

Henny Buiting, *De Nieuwe Tijd, Sociaaldemocratisch Maandschrift, 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2003) 718 p. ISBN 9052600678

In de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging hebben kranten en tijdschriften een duidelijke rol gespeeld. Een van deze tijdschriften was *De Nieuwe Tijd*, dat een lange periode verscheen en door opmerkelijke theoretische bijdragen de geschiedenis van de SDAP en de CPN mee heeft bepaald. Henny Buiting heeft deze bijdragen in een omvangrijk werk samengevat en de voornaamste politieke thema's ervan gereconstrueerd.

Zoals de titel zegt, kan *De Nieuwe Tijd* gelezen worden als spiegel van een belangrijk tijdperk van de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. Vanaf 1896 bloeit het theoretisch debat onder Nederlandse socialisten. Er wordt zelfs een richting onderscheiden, het *Hollands Marxisme*. Representanten ervan zijn Anton Pannekoek, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst, Frank van der Goes, Cornélie Huygens, Pieter Wiedijk, Willem van Ravesteyn en anderen. In *De Nieuwe Tijd* geven zij tal van analyses, veelal polemisch gericht tegen reformistische tendensen in de Nederlandse sociaal-democratie van deze periode. In deze polemieek speelt sterk de gedachte mee dat door de concentratie van het kapitaal het kapitalisme zijn ondergang tegemoet snelt. Dit resulteert in tactisch-politieke vragen: zoals hoe deze ondergang te bespoedigen? Een van de kwesties is de vraag of de ellende van de arbeidersklasse het socialisme bevordert en of de strijd tegen de directe nood van de werkenden die ontwikkeling misschien afremt. De opponenten van genoemde vertegenwoordigers van het *Hollands Marxisme* stonden vaak midden in de dagelijkse politieke en parlementaire strijd, wat in de praktijk kon leiden tot heel verschillende accenten en standpunten.

In 1989 promoveerde Buiting op een uitgebreide dissertatie over het ontstaan van de SDP in 1909, de voorloper van de CPN. Daarin legt hij vele relevante bronnen bloot

van de politieke debatten bij en voorafgaand aan de scheuring die zich in de SDAP voltrekt. Voor een groot deel zijn het dezelfde actoren die dan en in *De Nieuwe Tijd* een hoofdrol spelen. Zelf schrijft Buiting dat bij het werken aan zijn proefschrift de belangstelling voor dit maandschrift is ontstaan. Evenmin toevallig lijkt het dat in beide boeken marxisten als Pannekoek en Wiedijk ruim aan bod komen. Deze theoretici verwoorden sterk een eigen visie, zonder over al Marx' theoretische teksten te kunnen beschikken die nu bekend zijn. Wiedijk baseert zich op *Das Kapital*, en dringt hier diep in door. Pannekoek leunt in zijn meer filosofische benadering naast Marx sterk op Joseph Dietzgen.

Buiting biedt een heel compleet overzicht over alle zesentwintig jaargangen. Hij ordent *De Nieuwe Tijd* in tijdperken en daaronder in de belangrijkste politieke categorieën die in het tijdschrift te herkennen zijn. Tijdperken zijn de beginfase van het blad, de hoogtijdagen van het *Hollandse Marxisme* van 1901-1909, de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog, de oorlogperiode zelf, en de fase van de profilering van het communisme na de Russische revolutie. Categorieën zijn de artikelen over de richtingen- en partijstrijd in SDAP, SDP en vroege CPN, de marxistische theorie, sociale toestanden, kunst en literatuur, huwelijk en seksualiteit, jeugdbeweging en andere.

Wie moet nu een boek lezen, dat zo'n totaal overzicht biedt van artikelen, auteurs, theorie, feiten, stellingen en opposities? Om voor het eerst kennis te nemen van het *Hollands Marxisme* en zijn representanten is Buitings eerdere werk over de SDP ongetwijfeld geschikter. Dat bestrijkt een kortere periode, waardoor de verschillende visies concreter aan bod komen. In dit nieuwe boek worden deze visies soms wat korter verwoord. Voor verdere studie en verdieping, en voor het naspeuren van bronnen en argumenten bij de geschiedenis van deze periode van geschiedenis van de arbeidersbeweging heeft Buiting evenwel een kostbaar overzicht gegeven dat vanaf nu nog lange tijd bruikbaar zal zijn.

Een 'complete' studie naar een omvangrijk tijdschrift als *De Nieuwe Tijd* heeft onvermijdelijk ook nadelen. Een rode draad vormen de opvattingen van de redactieleden, ook al stappen sommigen ervan – met of zonder conflict – tussentijds uit. Zo'n rode draad en de motieven in het denken van hun opposenten, zoals liberalen als Treub, maar ook sociaal-democraten als Troelstra en Vliegen, kunnen nooit even concreet en uitgewerkt worden gepresenteerd. In die zin kan een boek als dit niet de meer uitgewerkte historische analyse vervangen, wél er een nieuwe impuls voor vormen.

Wanneer zoveel materiaal chronologisch de revue passeert, ontstaat de behoefte bij sommige thema's langer stil te staan. Zeker geldt dat voor de beginperiode waarin vertegenwoordigers van het *Hollands Marxisme* als Gorter en Pannekoek zich volop mengden in het internationale debat van de socialistische arbeidersbeweging. Politiek-ideologische discussies die ontstaan in een politiek turbulente tijd worden zelden met heldere conclusies afgerond en sommige toentertijd geformuleerde opvattingen kunnen nog steeds meer uitleg of een aanscherping gebruiken.

Zo wordt in het verlengde van Pannekoeks interpretatie van het denken van Dietzgen het filosofisch fundament van het marxisme omschreven als 'fenomenologisch monisme'. Een dergelijke term is in de korthed van de omschrijving niet eenduidig en roept in het licht van Marx' denken en de kennistheoretische discussies daarover zeker vragen op. En over Marx en 'het marxisme' gesproken..., bij de vele verwijzingen in *De Nieuwe Tijd* komen Marx' eigen geschriften er betrekkelijk karig van af, behalve misschien bij de *Kapital*-lezing van Pieter Wiedijk in relatie tot de revolutionaire perspectieven, die in deze periode in discussie zijn. Opmerkelijk is bovendien

toch eigenlijk ook dat aan de verhouding van de theorie met de dagelijkse strijd van de sociaal-democraten voor verbetering van de positie van de arbeiders betrekkelijk weinig aandacht wordt besteed. Hier speelt meer mee dan abstracte tegenstellingen als intellectueel-arbeider, revolutionair-reformistisch, consequent-tactisch of theoretische waarheidszoekers versus praktische wereldverbeteraars.

Al is Buitings *De Nieuwe Tijd* niet direct een makkelijk leesboek, naast andere standaardwerken als het *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* kan het voor toekomstig onderzoek een belangrijke rol vervullen. Ook kan de vraag rijzen in hoeverre sommige thema's van toen nog actueel zijn. Kort geleden werd 'de ideologie' dood verklaard en inmiddels bestaat er een roep om een herleving ervan. *De Nieuwe Tijd* laat de praktische betekenis zien van ideologische vragen. Een aantal van de politieke polemieken van toen gaan over vragen die kennelijk nog altijd meespelen. Dit boek van Buiting is een rijke bron om deze nader te bestuderen.

Jasper Schaaf
Hanzehogeschool Groningen

Margreet van der Burg, *'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen, 1683-1968*. Proefschrift Universiteit Wageningen (Hilversum: Verloren, 2002) 465 p. ISBN 9065506934

Het proefschrift *Geen tweede boer* dat Margreet van der Burg in 2002 aan de Wageningse universiteit verdedigde, is zeker een vernieuwend boek. Niet alleen omdat de auteur een bijna vergeten hoofdstuk uit de Nederlandse geschiedenis nu te boek heeft gesteld, maar ook omdat het de vrucht is van een andere en nieuwe kijk op het materiaal dan tot nu toe gebruikelijk was. Van der Burg begint met de vaststelling dat de geschiedschrijving over de Nederlandse boerinnen en plattelandsvrouwen, en die over agrarisch onderwijs aan meisjes en vrouwen in het bijzonder, aan de aandacht van de verschillende historische disciplines is ontsnapt. De oorzaak lag niet alleen in een gebrek aan interesse, maar vooral in het feit dat de zowel de agrarische als de vrouwen-geschiedenis in hun eigen uitgangspunten en methodes opgesloten zaten. De agrarische geschiedschrijving, lang gedomineerd door de 'Wageningse school', kenmerkte zich door een sterk sociaal-economische inslag en een structurele benadering. Men poogde tijdreeksen te construeren, waarmee men de historische ontwikkelingen probeerde te herleiden tot de meest karakteristieke en wezenlijke. Het leidde tot een zeker 'geslachtsloosheid' vooral omdat vanuit deze benadering de land- en tuinbouw voor het boerengezin in de eerste plaats 'een bestaansmiddel en niet zozeer een bestaanswijze' was. Intermenselijke, sociaal-culturele of emancipatorische aspecten kwamen niet of maar zijdelings aan bod.

De Nederlandse vrouwengeschiedenis daarentegen was – op een enkele uitzondering na – gevangen in een zeker 'urbicentrisme', waarbij weinig belangstelling was voor plattelandsvrouwen. Onderwijs-geschiedenis op haar beurt had ook weinig aandacht voor het onderwijs aan vrouwen en meisjes. Deze driedubbele achterstand heeft Van der Burg in haar studie proberen in te halen.

Van der Burg start haar betoog met een uitgebreid theoretisch betoog waarin zij nagaat hoe de bestaande inzichten in de rurale sociale sociologie en *rural gender studies* hebben geleid tot een specifiek beeld van de vrouw in de landbouwmodernisering en

plattelandontwikkeling. Dit betoog dwingt bewondering af door de belezenheid van de auteur en haar kennis van de problematiek van de vrouw binnen het boerenbestaan. Jammer is het, dat het de lezer niet gemakkelijk wordt gemaakt haar betoog te volgen. Naast het gebruik van jargon is haar woordkeus soms nodeloos ingewikkeld. Ook de vele studies die worden aangehaald, zonder echt goed duidelijk te maken welke rol deze spelen in haar eigen onderzoeksopzet, maken het de lezer niet gemakkelijk na te gaan welke kant de auteur nu precies op wil. Het is duidelijk dat ze de valkuilen wil ontlopen van een perspectief dat alleen gericht is op modernisering van het bedrijf en productieverhoging, of van een gezichtspunt dat stads- en plattelandverschillen negeert. Maar welk theoretisch fundament zij onder haar onderzoek heeft geplaatst en hoe zij dat wil operationaliseren werd mij niet echt duidelijk. Een heldere vraag- of probleemstelling heb ik er niet uit kunnen destilleren en ik ben bang dat het andere lezers net zo zal vergaan.

De daaropvolgende hoofdstukken zijn van geheel andere aard. Zij bevatten het uitvoerige en gedetailleerde, maar overwegend helder geschreven verhaal over het onderwijs aan plattelandsvrouwen en -meisjes. De waarde daarvan ligt zeker in de schat aan nieuw materiaal dat wordt gepresenteerd. Maar dat is niet het enige. Van der Burg neemt geen genoegen met een puur feitelijk relaas. Zij breekt terecht een lans voor de (her)waardering van pioniers van het onderwijs aan plattelandsvrouwen, zoals A.A.M. Storm van der Chijs en Theda Mansholt. Ook onderzoekt zij de vooronderstellingen en stereotypen die een rol speelden in de discussies over het onderwijs aan plattelandsvrouwen en -meisjes. Daarin was de overtuiging bepalend, dat specifiek onderwijs aan boerendochters en boerinnen noodzakelijk was, maar dat de boerin 'geen tweede boer' mocht worden. Zij had een eigen taak als 'huisvrouw, moeder en boerin'. Het boerin zijn werd bewust op de laatste plaats gezet. Het onderwijs aan vrouwen en meisjes diende daarom duidelijk te verschillen van dat aan mannen en jongens, wat tot uiting kwam in het feit dat landbouwtechnische vakken vooral aan mannen en jongens werden gegeven. De verantwoordelijkheid hiervoor lag niet alleen bij het onderwijs zelf, maar ook en vaak nog meer bij de politiek, de overheid en de landbouworganisaties. Daarmee geeft het boek niet alleen een overzicht van het instituut landbouwhuishoudonderwijs, maar geeft het ook goed aan hoe dit een instrument was waarmee plattelandsvrouwen en -meisjes een rol en een plaats gegeven werd in de modernisering van de Nederlandse landbouw en het platteland in de twintigste eeuw. Daarbij wordt tevens aandacht besteed aan de wijze waarop de vrouwen en meisjes en hun docenten zelf hun positie ervoeren, welke opvattingen zij zelf huldigden en welke zeggenschap zij over hun situatie hadden.

In het afsluitende hoofdstuk probeert Van der Burg een aantal conclusies te formuleren, vergelijkingen met bevindingen van buitenlands onderzoek te trekken en aanbevelingen voor verder onderzoek te doen. Op zichzelf genomen zijn deze doorgaans juist en plausibel, maar de formuleringen laboreren aan dezelfde onhelderheid als het theoretische hoofdstuk. De conclusies en beweringen staan ook te los van elkaar om een helder beeld te doen ontstaan. Een belangrijke oorzaak is lijkt mij dat Van der Burg in haar studie te veel in een keer heeft willen doen. Dat verklaart ook de onduidelikheden in het theoretisch concept van de studie en – als gevolg daarvan – weinig samenhangende conclusies. Dit neemt niet weg dat 'Geen tweede boer' een belangrijke historische studie is. Een onderschat onderwerp uit onze onderwijs- en plattelandsgeschiedenis is gedegen beschreven, belangrijke actoren zijn uit de schaduw gehaald en bij de sociaal-economische gerichte agrarische geschiedenis en de gender- en vrouwen-

geschiedenis zijn duidelijke blinde vlekken aangewezen. En ondanks het feit dat het theoretische aspect in het boek niet helemaal goed uit de verf komt, heeft Van der Burg laten zien dat de verbinding tussen beide specialismen uiterst vruchtbaar kan zijn.

Rolf van der Woude
Vrije Universiteit

Ronald Sluijter, *'Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt'. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*. Proefschrift Leiden 2004 (Hilversum: Verloren, 2004) 343 p. ISBN 906550754x

De Leidse universiteit is een van de best bestudeerde instellingen van hoger onderwijs van de wereld, maar getrouw de dominante ideeënhistorische richting van het universiteitshistorisch onderzoek betrof die aandacht heel lang vrijwel uitsluitend de Leidse professoren en de wetenschap die zij bedreven. Van de ruim 450 nummers in de in 1976 door R. Ekkart gepubliceerde bibliografie van twintigste-eeuwse geschriften over de Leidse universiteit van de zestiende tot de achttiende eeuw, betroffen er ongeveer 250 de hoogleraren, 80 de verschillende wetenschappen en 45 de studenten. Alle andere aspecten van het universiteitsleven (instellingsgeschiedenis, beheer, financiën, archieven, graden, rituelen, portretten, gebouwen, bibliotheek, ondersteunend personeel, drukkers) moesten het doen met de resterende 80 nummers. Intussen is de trend gekeerd. Niet dat de Leidse wetenschap thans minder aandacht trekt, maar de verschillende aspecten worden meer met elkaar in verband en in evenwicht gebracht. De universiteitsgeschiedenis heeft zich internationaal dan ook ontwikkeld van een strikt ideeënhistorische tot een bredere sociaal- en cultuurhistorische benadering, met aandacht voor het belang van de politieke en economische aspecten en het bestuur en de bedrijfsvoering voor het reilen en zeilen van onderwijs, wetenschap en werving van docenten en studenten. Die gecontextualiseerde en methodisch meer doordachte aanpak betreft vooralsnog vooral de afzonderlijke instellingen, althans wat Nederland betreft, en ze is ook niet voor alle perioden even ver gevorderd. Het wachten is nog op het boek met de brede blik op het Nederlands hoger onderwijs in heel zijn breedte en vanaf het begin tot heden, die de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis in het vooruitzicht heeft gesteld.

Ronald Sluijters proefschrift moet tegen deze achtergrond worden gezien. De geschiedenis nieuwe stijl van de Leidse universiteit wordt belichaamd door zijn promotor, bijzonder hoogleraar universiteitsgeschiedenis Willem Otterspeer. Deze heeft de vernieuwing voortvarend ter hand genomen en na zijn proefschrift over de Leidse universiteit in de negentiende eeuw een tweesporenbeleid uitgezet: enerzijds een verantwoorde, integrale geschiedenis van de Leidse universiteit die ook voor een niet-gespecialiseerd publiek leesbaar is (intussen zijn daarvan drie delen verschenen), anderzijds enkele dieptestudies over verwaarloosde of onvoldoende onderzochte dimensies van de vroegmoderne universiteit. Sluijters boek over beheer en bestuur hoort tot deze tweede categorie; de twee andere promotieprojecten betreffen de studentenpopulatie en het onderwijs in de artes. Uitgaand van 'een organisatorische, zo men wil bedrijfsmatige invalshoek', heeft Sluijter een systematisch, steeds op oorspronkelijke bronnen steunend onderzoek verricht 'naar vorm en werking van het bestuur van de universiteit en zijn drie hoofdtaken: de zorg voor gebouwen en instellingen, het aannemen van docerend en ondersteunend personeel en het financieel beheer' (p. 13). Het

boek maakt de beloften uit de titel en de doelstelling beslist waar. Er was in het verleden wel over verschillende aspecten van bestuur en beheer geschreven, maar vaak vanuit specifieke vragen en gericht op bijzondere aanleidingen of gebeurtenissen. Een totaalbeeld ontbrak.

Ronald Sluijter heeft met zijn proefschrift die lacune verholpen. Het boek bevat acht hoofdstukken met tientallen grafieken en tabellen, en vijf omvangrijke bijlagen. Het is in een zakelijke stijl geschreven, staat boordevol informatie en getuigt van een grote materiedeskundigheid. Het eerste hoofdstuk beschrijft de bestuurlijke ontwikkeling van de universiteit. Niet de wetenschappers (en al helemaal niet de publieke kerk) maar de curatoren werden al gauw de echte bestuurders van de Leidse universiteit, en onder hen speelden de Leidse burgemeesters een bijzondere rol, des te opvallender daar het uitdrukkelijk om een gewestelijke instelling ging. De bestuurspraktijk was er een van schikken en plooiën, zoals typerend was voor alle bestuursorganen van de Republiek, maar dat maakte het bestuur niet zonder meer inefficiënt. Het zou zelfs wel eens zo kunnen zijn dat het consensusmodel en de voortdurende wisseling van invloed in het curatorium een positief effect hebben gehad op de openheid voor vernieuwing en voor talent van buiten. Dit zouden de belangrijkste redenen kunnen zijn geweest waarom de Leidse universiteit ruim anderhalve eeuw toonaangevend in Europa is gebleven, terwijl meer centraal geleide universiteiten na een generatie of twee vaak weer in de middenmoot wegzonken.

Hoofdstuk 2 behandelt de materiële infrastructuur en de zorg voor gebouwen en voorzieningen, inclusief de hortus, de laboratoria en het anatomisch theater. Hoofdstuk 3 vormt een kleine monografie van een bijzondere voorziening, het Statencollege voor bursalen in de theologie; voor dat college worden daar de verschillende aspecten samengevat die wat de universiteit zelf betreft over verschillende hoofdstukken verspreid liggen (beurzen, financiën, gebouwen, personeel). In de hoofdstukken 4-6 wordt het personeelsbeleid onder het mes gelegd. Eerst de aard van de docentfuncties (professoren en lectoren), de honorering (inclusief het tabbaard- en konijngeld), de carrièremogelijkheden, en de praktijk van beroeping, concurrentie en benoeming, met veel aandacht voor de verschillende factoren in het benoemingsbeleid. Vervolgens de aard, ontwikkeling, organisatie, werving, werkzaamheden en salariëring van het ondersteunende personeel, dat, hoewel vaak in deeltijd of naar stukwerk beloond, in Leiden naar vroegmoderne begrippen al spoedig relatief talrijk was (een dertigtal in de 18e eeuw) en van een gespecialiseerde organisatie getuigde: van de secretaris, de pedel en de bode, via de *hortulanus*, de *famuli* van de laboratoria en de *custos* van de bibliotheek, tot het personeel van de academierechtbank, de academiedrukkers, de pikeur, de muziekmeeester, de timmerlieden en de schoonmakers, en de advocaat in Den Haag. In bijna alle gevallen blijkt de werving via de typisch vroegmoderne weg van clientèle- of netwerkvorming te zijn gelopen. Bij deze hoofdstukken behoren bijzonder informatieve bijlagen aan het slot van het boek, waarin lijsten van functionarissen, tienjaarlijkse gemiddelden van de hoogleraarsalarissen per faculteit, en overzichten (zowel in tabelvorm als op naam) van zowel de benoemde als de beroepen maar uiteindelijk niet aangenomen docenten.

Geheel nieuw en misschien wel het meest geslaagd van dit proefschrift zijn de twee laatste hoofdstukken, over de inkomsten en uitgaven, en het financiële beheer. Met grote nauwkeurigheid ontrafelt Sluijter hierin allereerst de wijze van boekhouding, en de verschillende inkomsten (pachten, tienden, losrenten, subsidie, leningen, enzovoorts) en uitgaven (personeel, reparaties, alimentaties, onderhoud en aanschaf),

om vervolgens het financiële beheer door de tijd heen onder de loep te nemen. Leiden was niet alleen de grootste en rijkste universiteit van de Republiek, in vergelijking tot de Nederlandse en Duitse zusterinstellingen behoorde zij ook tot de best gedoteerde, met een relatief groot eigen vermogen, door de Staten ter beschikking gesteld uit de geestelijke goederen. Dat woog echter niet op tegen de groei van de uitgaven die de vroegmoderne wetenschapontwikkeling, de instroom en de salariseisen van de docenten nodig maakten. Feitelijk blijkt de financiële positie van de Leidse universiteit na driekwart eeuw al in de kritieke positie te zijn beland waaruit zij sedertdien niet meer omhoog heeft kunnen krabbelen. In tegenstelling tot nu bestond er ook geen rechtstreeks verband tussen de studentenstromen en de inkomsten van de universiteit. Vandaar de paradox dat de universiteit op haar inhoudelijk hoogtepunt tegelijk op een financiële afgrond afstevende. De docenten waren dan vaak het kind van de rekening, maar ook het onderhoud had eronder te lijden. In de decennia voor en na de Bataafse omwenteling werd de noodlijdende universiteit bijna geheel afhankelijk van subsidiëring door een gewestelijke overheid die toen juist zelf diep in de schulden was geraakt. Overigens mag worden opgemerkt dat de steun van Holland aan de Leidse universiteit in absolute bedragen weliswaar beduidend groter was, maar proportioneel veel geringer bleef dan die van de andere gewesten aan hun eigen universiteit. Sluijter eindigt zijn proefschrift met de vraag of bloei en neergang van de Leidse universiteit in verband kunnen worden gebracht met de vorm en de werking van het universiteitsbestuur. Zijn met argumenten omklede, genuanceerde antwoord is per saldo negatief. Naar zijn oordeel moet de ontwikkeling van internationaal wetenschappelijk brandpunt tot regionale universiteit eerder worden geweten aan het gegeven dat de internationale rol van de Republiek als zodanig was uitgespeeld.

Het verklaringsmodel dat dit proefschrift hanteert is ontleend aan de bloei/vervalmetafoor die ook Jonathan Israëls geschiedenis van de Republiek stuurt. Hoewel het totaalbeeld niet onaannemelijk is als men zich op het standpunt van imago of reputatie stelt, liggen er in Sluijters gegevens ook elementen die andere accenten rechtvaardigen. Een daarvan wijst op een trendbreuk in de decennia na 1700, zowel in het financiële beheer en het uitgavenpatroon als in het personeelsbestand en de studenteninstroom. In dat perspectief zou het interessant zijn het materiaal te herlezen met een andere hypothese voor ogen, namelijk die van veranderende functies van de universiteit, gekoppeld aan een veranderend zelfbewustzijn, minder gefocust op voorbije glorie, meer betrokken op de gewestelijke samenleving en uitdrukkelijker in wisselwerking met de idealen die in de achttiende eeuw opkwamen. In 1785 loopt dat, heel symbolisch, dan ook uit op het plan voor een nieuw, aan de universitaire functies van dat moment zelf aangepast gebouw, heel anders dan de noodoplossingen in bestaande bouwsels of de meer of minder functionele aanbouwsels waarmee de academie het sinds de stichting van 1575 had moeten doen. Zo'n herlezing zou wellicht minder negatief uitvallen en een beter inzicht geven in de vormen van continuïteit die de universiteit in staat hebben gesteld de beleidsrampen van de Revolutiedecennia te overleven.

In elk boek zitten wel wat onvolkomenheden, en dit vormt daarop geen uitzondering. Waarom zit hier geen enkele oude of nieuwe plattegrond van Leiden in? En waarom staan de vele namen uit de bijlagen niet in het register? Dat boet daarmee wel flink aan bruikbaarheid in. Een onvolledig register zet de lezer niet alleen op het verkeerde been maar doet per saldo ook tekort aan de inspanningen van de auteur zelf. En dan die onmogelijke hoofdtitel! Als ik een slotstelling zou mogen redigeren, zou die luiden dat een zo complexe boektitel met een zo triviaal citaat, bijna een garantie voor ver-

keerd aanhalen, in het belang van de auteur zelf door de promotiecommissie verboden moet worden.

Willem Frijhoff
Vrije Universiteit Amsterdam

Wil Albeda (i.s.m. Roelof Bouwman en Maurits van den Toorn), *Ik en de verzorgingsstaat. Herinneringen van Wil Albeda* (Amsterdam: Boom, 2004) 270 p. ISBN 9085060273

Willem Albeda's meest in het oog springende functie was die van minister van Sociale Zaken in het kabinet-Van Agt I (1977-1981). Het ambtsterrein van het departement van Sociale Zaken en Werkgelegenheid omvat arbeidsverhoudingen, arbeidsmarktbeleid en sociale zekerheid. Dit zijn tevens de belangrijkste onderwerpen waarover sociale partners met of zonder de overheid overleg plegen in overlegorganen als de SER en de Stichting van de Arbeid. Een minister van Sociale Zaken is dan ook in zekere zin de minister van de overlegeconomie, een rol waarvoor Albeda blijkens deze boeiende herinneringen goed geëquipeerd was.

In dit boek schetst Albeda een beknopt beeld van zijn veelzijdige carrière, waarin hij allerlei functies in het Nederlandse sociaal-economische bestel bekleedde. In zijn eerste baan als economisch adviseur bij de Christelijke Bouwarbeidersbond NCB in 1951 trad de econoom Albeda in de voetsporen van zijn vader, een gereformeerde Fries die actief was in de christelijke vakbeweging. Spoedig werd hij ook redactielid van het bondsblad *De Opbouw* en daarmee vond – in zijn eigen woorden – Albeda's introductie plaats in de Nederlandse overlegeconomie. Gedurende zijn hele werkzame leven bekeek hij die overlegeconomie van alle kanten; van de zijde van de christelijke vakbeweging (Bouwen Houtbond en CNV), vanuit politieke functies (Eerste Kamer fractievoorzitter ARP; minister van Sociale Zaken), in overleginstanties (SER), met wetenschappelijke bril (universiteiten en WRR), als lid van adviescommissies en als bemiddelaar. Hij maakte zelfs een blauwe maandag het perspectief van de werkgever tot het zijne toen hij in de jaren 1960-1961 in dienst van Philips arbeidsmarktonderzoek deed. De episode als minister van Sociale Zaken in het kabinet-Van Agt I was er dus maar één in een lange reeks van functies. Om deze reden, maar ook omdat Albeda de beschrijvingen van alle fases van zijn leven lardeert met citaten van zijn (vroegere) analyses over de overlegeconomie, zijn deze memoires veel meer dan de herinneringen van een minister.

Tegelijkertijd kwamen in Albeda's ministerschap allerlei persoonlijke en politieke ontwikkelingen samen. Zijn voorgangers op het departement, Gerard Veldkamp, Bauke Roolvink en Jaap Boersma publiceerden hun herinneringen al eerder. Zodoende zijn er nu twee weinig eenduidige decennia in de ontwikkeling van de overlegeconomie (1961-1981) door betrokken bewindslieden geboekstaafd. Deze jaren omvatten de laatste fase van de uitbouw van het royale Nederlandse sociale zekerheidsstelsel – en het meteen daarop volgende moeizame begin tot herbezinning daarvan. Bovendien waren dit de jaren waarin duidelijk was dat de geleide loonpolitiek niet zou terugkeren, terwijl een goed werkend systeem van vrije loonvorming nog vorm moest krijgen.

Op beide terreinen bleek er voor minister Albeda weinig eer te behalen. Waar zijn voorganger Boersma (kabinet-Den Uyl) zelfs in tijden van crisis nog uitbreiding van het sociale zekerheidsstelsel kon bewerkstellingen met de Algemene Arbeidsonge-

schiktheidswet en de invoering minimum jeugdloon, was Albeda's taak vooral beperkt tot het afwenden van de aanvallen van de minister van Financiën, Frans Andriessen.

Ook op het gebied van loonvorming waren de mogelijkheden van Albeda gering, vooral omdat hij daarvoor afhankelijk was van de sociale partners – en niemand wist dit beter dan Albeda zelf, zo blijkt uit dit boek. Veldkamp had in de jaren zestig nog geprobeerd om met een beroep op de 'interne coördinatie' van de centrale werkgevers- en werknemersorganisaties de gewenste gematigde loonontwikkeling te stimuleren. Maar de macht op de arbeidsmarkt was verschoven. Als jonge medewerker van de Bouwbond NCB was Albeda al in de jaren vijftig geconfronteerd met de spanning tussen directe belangenbehartiging en het dragen van nationale verantwoordelijkheid, toen een lid hem toevoegde: 'Waar bent u eigenlijk mee bezig? Legt u ons het regeeringsbeleid uit, of moeten we aannemen dat u permanent bezig bent om dat beleid om te buigen?' (p. 37) Was de wederopbouw nog goed voor het doorslaan van de balans naar 'verantwoordelijk' gedrag van de vakbeweging, onder invloed van de hoogconjunctuur verschoof de macht steeds meer naar 'de basis'. Als CNV-bestuurder in de periode 1961-1966 maakte Albeda deze afbrokkeling van de macht van de vakcentrales van dichtbij mee. Voor Albeda persoonlijk bood dit proces de gelegenheid om zijn late roeping als bemiddelaar te ontdekken. In 1972 was hij voorzitter van een bemiddelingscommissie in een conflict tussen de vakcentrales bij de onderhandelingen over een CAO in de metaalindustrie.

Gepokt en gemazeld in de praktijk van de overlegeconomie was het voor Albeda als minister van Sociale Zaken zonneklaar dat de crisis bestreden moest worden door het neocorporatieve bestel weer op gang te brengen – met de juiste wisselwerking tussen alle niveaus. Overeenkomsten aan de top zonder draagvlak zouden nooit kunnen leiden tot échte loonmatiging, die ook in zijn ogen noodzakelijk was om de verzorgingsstaat betaalbaar te houden. De deceptie van Albeda over het torpederen door de FNV achterban van het zogenaamde 'bijna-akkoord' in 1979, is in dit boek nog steeds voelbaar. Deze teleurstelling tekent de ambiguïteit van zijn positie als minister. Albeda propageerde immers jarenlang het vrijwillige overleg als het enig werkbare mechanisme voor loonvorming en loonmatiging. Het was dan ook met tegenzin dat hij in 1980 de zoveelste loonmaatregel nam. Zijn opvolger Jan de Koning kreeg het Akkoord van Wassenaar in de schoot geworpen, zo constateert Albeda enigszins bitter. Dit was misschien zuur voor Albeda, maar kennelijk had de revitalisering van het overlegbestel zoals hij dat zelf graag zag meer tijd nodig.

Albeda's vele carrièrewendingen en nevenfuncties – naar eigen zeggen voortspruitend uit een zekere ongedurigheid – leveren ook inkijkjes buiten de nationale politiek op. Zo beschrijft Albeda zijn bijdrage aan de opkomst van microkrediet als erkend instrument in ontwikkelingssamenwerking. Gezien Albeda's maatschappijvisie met de nadruk op ontwikkeling van onderop, lijkt het niet meer dan logisch dat hij in de jaren zeventig betrokken raakte bij de ontwikkelingscoöperatie EDCS (Ecumenical Development Cooperative Society). Maar het was in eerste instantie zijn commissariaat bij de Algemene Bank Nederland die hem aantrekkelijk maakte voor EDCS, dat graag goede banden met het particuliere bankwezen wilde. Dit is slechts een voorbeeld om aan te geven dat deze recensie geen recht kan doen aan de vele facetten van sociaal-economische ontwikkeling die in dit boek op een persoonlijke manier aan de orde komen.

*Doreen Arnoldus
Vrije Universiteit Amsterdam*

M. van Meerten, *Capital formation in Belgium 1900-1995* (Leuven: Leuven University Press, 2003) 413 p. ISBN 9065699147

Bijdragen tot de kwantitatief-economische geschiedschrijving van Nederland zijn schaarser geworden na het beëindigen van het grote project omtrent de reconstructie van historische nationale rekeningen rond de eeuwwisseling. Op een iets kleinere schaal heeft ook België een dergelijk project gekend, wat heeft geleid tot een aantal monografieën, dat echter totnogtoe geen sluitend totaaloverzicht van historische nationale rekeningen geeft. Het voorliggende werk van Van Meerten past in deze traditie en completeert in ieder geval wel de investeringsrekening tussen 1900 en 1953, na de eerdere bijdragen van Buyst (over de investeringen in woningen) en van Clement (die onder andere de overheidsinvesteringen reconstrueerde).

Het voornaamste doel van de studie van Van Meerten is om tijdreeksen van de investeringen, de kapitaalgoederenvoorraad en de voorraadvorming in België te construeren over de periode 1900-1953, uitgesplitst per sector en type kapitaalgoed. Daarvoor worden de definities gebruikt zoals die zijn gegeven in de zogenaamde nationale rekeningen, eigenlijk een macro-economische nationale 'boekhouding'. Deze cijfers waren niet beschikbaar in officiële ramingen van de Belgische statistische autoriteiten, die pas beginnen in 1953. De studie vult hiermee een belangrijk statistisch zwart gat, dat twee wereldoorlogen en het ontstaan van de moderne Belgische economie omvat.

De voornaamste kwantitatieve bron voor de reconstructie van investeringsgegevens is een zeer uitgebreide steekproef uit de balansen van naamloze vennootschappen. De resultaten van de steekproef zijn vervolgens met statistische technieken omgezet in ramingen voor de gehele economie. In dit verband besteedt de studie – terecht – veel aandacht voor het wettelijke kader waarin de balansen van Belgische naamloze vennootschappen in het staatsblad gepubliceerd werden. Dit is nodig om de betrouwbaarheid van de aldus gedestilleerde tijdreeksen in te schatten. De auteur concludeert dat de bruikbaarheid van zijn methode op het geaggregeerde niveau gerechtvaardigd wordt door een confrontatie met andere methoden, die vergelijkbare resultaten geven.

Na de hoofdstukken die de reconstructie van de cijfers documenteren volgt een analyse van de gevonden investeringspatronen, vergeleken met die in een aantal andere OECD-economieën. Daarvoor wordt de periode uitgebreid tot 1900-1995 door koppeling met de beschikbare officiële naoorlogse statistieken. Van Meerten constateert dat gedurende grote delen van de twintigste eeuw België gevangen zat in een suboptimaal evenwicht van wederzijds versterkende lage investeringen, een gebrek aan structurele veranderingen, en lage economische groei. Hij kent een grote rol toe aan financieringsbeperkingen, maar daarbij blijft de vraag in hoeverre voldoende wordt aangetoond deze in België inderdaad ernstiger waren dan in omringende landen.

Al met al is het werk van Van Meerten indrukwekkend vanwege de grondigheid en de breedte van het bestreken terrein in relatie tot de gedisciplineerde wijze waarop minutieuze details worden uitplozen (het doorrekenen van niet minder dan zeventwintigduizend (!) bedrijfsbalansen zegt in dit opzicht genoeg). Hooguit zou men kunnen opmerken dat de auteur, een beetje in de geest van Herman van der Wee, soms de neiging heeft te zeer het detail (of de uiterst omvangrijke steekproef) op te zoeken, en daardoor in een zoektocht naar een onderbouwing van het al bewezen wellicht de kans laat lopen een bredere (economisch-)theoretische of vergelijkende analyse uit te werken. Voorts valt op dat de structuur van het boek nog dezelfde is als de oorspronkelijke proefschriftversie uit 1996, en die structuur kon duidelijker, ondanks de aanmer-

kelijke inkorting door het verwijderen van uitgebreide data-appendices. De periode tot het verschijnen van de handelseditie lijkt vooral gebruikt om 10 jaar van ramingen toe te voegen aan het begin van de periode (1900-1909), maar niet om de analyse uit te breiden tot de gehele twintigste eeuw of de literatuurlijst aan te vullen met meer recente referenties.

Dit alles doet niet af aan mijn waardering voor het boek. Maar ook voor wie geen uitgesproken liefhebber is van kwantitatieve economische geschiedschrijving, bevat het werk van Van Meerten waardevolle inzichten. Per slot van rekening is de relatieve omvang van verschijnselen belangrijk voor wie een afgewogen oordeel wil geven. Precies hierin schuilt de kracht en de rechtvaardiging van kwantificering in economisch-historisch onderzoek, of men nu 'anachronistische' begrippen als nationale rekeningen hanteert of niet. Van Meerten draagt belangrijk materiaal aan voor wie beter wil begrijpen waarom de eerste industriële grootmacht op het Europese continent er, na een veelbelovende start, in economisch opzicht relatief teleurstellende twintigste eeuw op heeft zitten vergeleken met omringende landen.

Ronald Albers
Brussel